

Kordics Imre

Péter I. Zoltán – Farkas László

**A NAGYVÁRADI
RULIKOWSKI TEMETŐ**

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

Kordics Imre – Péter I. Zoltán – Farkas László

A NAGYVÁRADI RULIKOWSKI TEMETŐ

Kordics Imre
Péter I. Zoltán – Farkas László

A NAGYVÁRADI RULIKOWSKI TEMETŐ

Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság
Varadinum Script Kiadó
Nagyvárad, 2019

A sorozatot szerkeszti:
DUKRÉT GÉZA

Szöveggondozás:
DARABONT ÉVA

Fényképek: Kordics Imre,
Farkas László, Péter I. Zoltán, Voiticsek Ilona

A CD-melléklet Kordics Imre felvételeit tartalmazza.
(Összeállította: Voiticsek Ilona.)

Fedőlapon: a Rulikowski temető bejárata.
Hátlapon: Rulikowski Kázmér síremléke,
gyermeksírt őrző puttó, Bauma Vincze önkéntes tizedes megrongált fényképe,
kehelyszimbólum.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IMRE, KORDICS

A nagyváradi Rulikowski temető / Kordics Imre, Péter I. Zoltán,
Farkas László. – Oradea: Varadinum Script, 2019
ISBN 978-606-8307-90-9

I. Zoltán, Péter I.
II. László, Farkas

726

Készült:

a Varadinum Kulturális Alapítvány
és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság támogatásával.

Készült a nagyváradi LITERA PRINT nyomdában.
Tel.: 0732-115.445; e-mail: literaprint@gmail.com

ELŐSZÓ

A kulturális örökség keretén belül a temető is az épített örökség része, s mint ilyen, kulturális, művészi értékek és helytörténeti adatok őrzője.

A temetkezési kultúra, temetkezési szokás kifejezések kevésbé ismertek. A történelmi, kulturális örökség kapcsán a történelmi városrész fogalma a közfelfogás és a köznyelv része lett. Történelmi városrész mellett történelmi temetőrész is létezik, és ez a két terület szinte egy időben és párhuzamosan alakult ki, ezek összefüggő, elválaszthatatlan övezetek.

Településeink temetői, régi síremlékei az utóbbi időben rohamosan pusztulásnak indultak. Sajnos ehhez nagymértékben hozzájárult a vandalizmus, sőt a tudatos pusztítás. Történelmi örökségünk megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges temetőink, nemzeti panteonjaink megismerése, felmérése, védelme. Hiszen nemcsak őseink kultuszáról van szó, hanem a temető történelmünk egy darabja. Olyan, mint egy történelemkönyv: bizonyíték, hogy itt voltunk. Nagy személyiségeink végső nyugalóhelyei ezek, ugyanakkor művészeti és népművészeti kincsestárunk részei, kultúránk gyűjtőhelyei. Ezen a történelmi, jól körülhatárolható részen találjuk temetkezési kultúránk legrégebbi és legértékesebb emlékeit.

A régi temetőink felszámolása, értékeinek elpusztítása révén már csak a Rulikowski temető történelmi területe őrzi a nagyváradi temetkezési szokások és kultúra emlékét. Már csak itt van meg azon síremlékek egy része, amely helytörténeti forrásként is jelentős örökség. És ezt az örökséget Kordics Imre hely-

történész tanulmányozta és írta le. Az ő munkájának eredményét szeretnénk bemutatni.

Kordics Imre 1953-ban született Nagyváradon. Itt tanult, és itt élte le egész életét. Érdeklődése múltunk pusztuló értékei, már-már feledésbe merülő személyiségei iránt a letűnt század 80-as éveiben körvonalazódott. Az elsők között ismerte fel, hogy a várad-olaszi temető pusztulása nemcsak egy temető felszámolását jelenti, hanem két évszázad (1779–1980) történelme tűnik el. Fényképezőgéppel a szatyrában settenkedett a bokrokkal, cserjékkel benőtt sírhantok, kápolnák között, hogy megörökítse a történeti üzenettel is bíró temetőművészeti értékeket. Az anyag egy része kötetben is megjelent: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben (Partiumi füzetek, 1998)*. Mementó ez a könyv, egyben rekviem is egy temetőért. Talán több is, figyelmeztető: Várad lakosságának két évszázados tükre alig két évtized alatt semmisült meg! Életének utolsó négy évében ugyanezt a kutató- és felmérő munkát végezte a Rulikowski temetőben.

Kordics Imre segítségével 1998. március 15-én a várad-rogériuszi református templom előtti téren új 1848-as emlékhely született, a forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján.

1997-től oszlopos tagja volt a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaságnak. Óriási helytörténeti kutatómunkát végzett, számos előadást tartott különböző konferenciákon. Mindig alaposan felkészülve ment ki terepmunkát végezni. Legelőször ő ismertette, napilapokon keresztül, épített örökségünk gyöngyszemeit, műemlék templomainkat, kastélyokat, kúriákat. Szívén viselte és állandóan nyomon követte műemlékeink és emlékműveink sorsát. Állandóan figyelmeztetett pusztuló értékeinkről, bemutatva fényképeken keresztül. Felhívta a figyelmet még a legapróbb részletekre is, mint egy pusztuló szobor, egy fríz, egy oszlopfő, egy zászlótartó.

Számomra több volt, mint egy jó barát. Éveken keresztül együtt jártuk Bihar megye településeit, közösen Borbély Gáborral, felmérni épített örökségünket, emlékműveinket, emlékhelyeinket. Írásai a *Bihari Naplóban*, az *Erdélyi Naplóban*, a

Harangszóban, a *Magyar Közéletben*, a *Református Kalendáriumban*, a *Partium* című lapunkban és a *Partiumi füzetek* gyűjteményes összeállításában jelentek meg. Figyelemre méltó írásokat közölt az ippi és érkeserői Fráter családról, kastélyaikról, udvarházaikról, Nagyvárad híres családjainak életéről. Dolgozatait a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság által kiírt pályázatokon is díjazták. Rendszeres tagja volt a dolgozatokat elbíráló bizottságnak.

Sokrétű munkássága elismeréséül számos díszoklevelet és díjat kapott. 2005-ben a helytörténeti munkában, történelmi örökségünk megóvásában, a honismereti nevelésben elért kimagasló eredményeiért Fényes Elek-díjban részesült.

Sajnos, *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940-1944 között* című kötetének megjelenését már nem érthette meg. 2015. január 1-jén, nulla óra harminc perckor, súlyos fájdalmak között, itt hagyott bennünket. Nagy veszteség ez a történész és a műemlékvédő társadalomnak, de magyar közösségünknek is. Emlékét megőrizzük.

Mint említettem, életének utolsó négy évében a Rulikowski temető kutatását és felmérését végezte mint a Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány munkatársa, teljes munkaidőben. A felmérés anyagát és a több mint ezer fényképet folyamatosan adta át az alapítványnak. 2014 elején már betegen járta a temetőt. Kitarzott az utolsó percig. E hatalmas munkának az anyagát 80 százalékban meg is írta, de már nem tudta befejezni. Ezért elhatároztuk, hogy megmentjük fellelhető hagyatékát, és befejezzük az ő munkáját. Erről szól e kötet, méltó emléket állítva Kordics Imre helytörténésznek, igaz barátunknak.

Hagyatékának egy részét saját számítógépéről sikerült átvenni. Külön köszönettel tartozunk Angela Lupșeának, a Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány igazgatójának, aki rendelkezésünkre bocsátotta a náluk lévő anyagot. Külön köszönet illeti ifj. Pásztai Ottót, aki nagyon sokat segített munkánkban.

Dukrét Géza

A NAGYVÁRADAI TEMETŐK NEGYED ÉVEZREDÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE (1700–1950)

Nagyvárad viszontagságos történelme során többször is elpusztult. A mai város területén levő települések sorsával ilyenkor osztozhattak a temetők is. Ezeknek a városoknak ugyanis mind külön temetőkertjük volt. A középkorban még a templom körül, fallal elkerített helyen, az úgynevezett cinteremben temetkeztek.¹ Erre utalnak például Olasziban a Sztaroveszky (ma General Magheru) utcának a Kálvária (ma Dózsa György) utcai leágazásánál talált emberi csontok, amelyek az itteni templom körüli cinteremből is származhattak. Bunyitay Vince feltételezése szerint ugyanis ezen a helyen állhatott Szent Péter plébánia-egyháza, amelynek első írásos emléke 1334-ből maradt fenn.² Nem messze innen, jelesül a Korona (a későbbi Ritoók Zsigmond, a mai Enescu) utcának a Sztaroveszky utca torkolatánál lehetett Olaszi későbbi középkori temetője, ahogy az Emődi János kutatásai alapján tudható. Innen származott az az 1570-ből való sírkő, amelyet a 20. század elején találtak meg. A 19. század végén a helyi sajtóban beszámoltak egy 1554-ből való, itt talált sírkőről is.³

¹ Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1984, 40. p.

² Péter I. Zoltán: *Mesélő képeplapok. Nagyvárad 1885–1915*. Noran Könyvkiadó, Budapest, 2002, 244. p.

³ Emődi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. 2. köt. Literator Nagyvárad, 1998. 126. p.; Péter 2002, i. m. 247. p.; *Nagyvárad*, 1873. szeptember 10.; *Nagyvárad*, 1893. április 27.

Ez a középkori temető, akárcsak a mai Nagyvárad területén levő egykori városok többi hasonló temetőkertjei, a török fennhatóság utáni időkre mind eltűntek. Helymeghatározásuk immár a régészek feladata.

A továbbiakban Olaszi, Velence, Váralja, Újváros köztemetőit és felekezeti temetőit ismertetjük. A mai Nagyvárad két városnegyedének, az egykori Biharpüspöki és Szőlős (helyén a mai Nufáru - Tündérrózsa városrész található) temetőiről nem lesz szó, ugyanis mindkettő csak az általunk vizsgált időszak (1700–1950) után egyesült Nagyváraddal.

Olaszi temetői

A 18. század elején Olaszi aránylag kis területen terült el. Délen a Sebes-Körös, keleten az Országút (nagyjából a mai Magheru út nyomvonala) határolta. Az egykori Országút a Nagyhidnál kezdődött és észak, majd északnyugat felé kanyarodva a ferences és irgalmas rendi telkek, végül az ispotály előtt haladt tovább Biharpüspöki felé. A város határa akkor még a mai Fő utcai (napjainkban Republicii út) kereszteződést követően a Páris-patak vonalát követte egészen addig, míg a patak el nem érte a Köröst a későbbi Fürdő (mai Haşdeu) utca közelében.⁴ A 18. század elején még léteztek a várost határoló palánkkerítések.

Olaszi első ismert temetkezési helye, a *Régi temető* valamikor az 1700-as évek legelején létesülhetett a város keleti határán, a már említett Országúttól északkeletre. A temető a Páris-patakon túl is elterült, vélhetően a Hidegser (a későbbi Kórház, a mai Pasteur) utcáig. (A Páris-patak itteni nyomvonalát ma

⁴ A Páris patak a Megyei Kórháztól a következő mai utcák vonalát követte: Braşovului, Praporgescu, Bicazului, hogy utána a Dunărea utca végét érintve dél-nyugat felé folytassa útját a mai Iorga utca vonalában. Ezt követően egy rövid szakaszon párhuzamosan haladt a Ciorogariu utcával, majd az Ady Endre utca torkolatánál keresztezte a Ciorogariu utcát, hogy innen nyugat felé haladva mind jobban kiszélesedő mederben érje el a Köröst. A Páris-patakot 1913-ban új boltzott mederbe terelték, a mai Enescu utca és Magheru út vonalát követve, hogy a híd mellett torkolljon a Körösbe.

nagyjából a Bărăganului utca követi.) A temető északnyugaton nagyjából a Fő utcáig terjedt, míg ellentétes irányban vélhetően nem érte el a Kálvária utcát.

A temető területén, a Páris-patak innenső részén volt Szent Barbara temetőkápolnája (1766-ban már romos állapotban) és az 1760-ban épült, 1839-ig meglévő Zsembery-kápolna. A Páris-patak túlsó részén Salamon József kanonoknak volt kápolnája. Ez utóbbi 1774 körül épült.⁵

A városi levéltárban található egyik dokumentum szerint: „Olasziban a Keresztény Boldog Híveknek számára fel szenteltetett régi Temető hely a Páris Patakának mentében egészen bé tölt volna,” ezért az 1778. évi országos rendszabályozás értelmében a vármegye és a püspökség közös határozattal új temetőhelyeket jelölt ki. Egyiket „Nagyvárad lakos Tornyai János eő kegyelme szőleje alatt lévő terméketlen kaszáló rétytéből” hasították ki és vásárolták meg. A másikat „mivel pedig Városunk el terjedett, szükség más Temető helyet is rendelni, és ez mutatattott az Új Épületeken kívül.”⁶

A fenti korabeli dokumentumban az egykori Kis- és Nagytemető (a későbbi nevén Olaszi temető) létesítéséről számoltak be. Mindkét temetőhelyet 1778. február 9-én szentelte fel Zolnay Antal káplán. A két új temető közül az első, az úgynevezett *Kistemető* a Páris patak völgyében, a későbbi Hidegser utcában (a mai Vérközpont helyén) volt.⁷ Jól behatárolható az 1859-ben kiadott Halácsy-féle térképen. 1868-ra betelt, nem bővítették a területét, hanem 1869-ben a városi bizottság bezáratta.⁸ Az 1890-ben kiadott Berger-féle térképen már nem is szerepel, annak ellenére, hogy akkor még létezett. Majd csak 1904-ben született határozat a felszámolására, amint az alábbi sajtóhírből kitűnik:

⁵ Emődi András: *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713-1785)*. In: *Miscellanea Historica Varadiensia II*. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2010, 4. Térkép

⁶ Emődi A. 2010., i. m. 39-40. p.

⁷ Emődi A. 2010., i. m. 40. p.

⁸ Péter I. Zoltán: *Nagyvárad újkori temetőinek kialakulása* In: *Hol sírjaik domborulnak. Partiumi temetők*. PBMEB Nagyvárad, 1999, 46. p. (Partiumi füzetek 7.)

„A Kórház utca végén levő temető 1904 nyarára 30 év óta használaton kívül volt. A tanács a 7536 négyszögméternyi területet öt házhelyre osztotta, hogy így értékesíthessék. Ezzel végleg vége lett a temetőnek.”⁹ – írta a *Nagyvárad* *Napló* egyik 1904-ből való száma, bár akkor már 35 év és nem három évtized telt el a temető bezárásától.

A másik temetkezési hely ebben a városban a Külső- vagy *Nagytemető* volt, melyet később *Olaszi temető*ként emlegettek. Még a 19. században is szántóföldek övezték, csak a déli részén volt egy sor telek, a Téglavető utcán. 1863-ban egy katonai temető hozzácsatolásával megnagyobbították. De még előtte újrendezték a temetőt és a hitfelekezetek előjáróival egyetértésben az addigi katolikus temetőben református és ortodox parcellákat is nyitottak.¹⁰

Ezzel megelőzték az 1868. LIII. tc. 22. §-át, amely elrendelte, hogy a temetőkben a különböző törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek.

Az 1895. XLIII. tc. 21. §-a szerint a törvényesen elismert vallásfelekezetek már saját céljaikra külön temetőket rendezhettek be és tagjaik a községi temetőkben akadálytalanul temetkezettek. Közegészségi szempontból előírták, hogy a temetők a lakott helyektől lehető távolságban, fallal vagy árkolattal körülvéve és fákkal beültetve legyenek. A templomban való temetések, valamint a templom körül rendezett temetőhelyek használatát megtiltották. Közegészségi, de egyúttal kegyeleti szempontot követett az a szabály, miszerint a temető, ha rendeltetése megszűnik, bizonyos időn át (rendszerint 30 évig) pihenjen és a sírhelyeket ne düljék fel.¹¹

A Nagytemető legrégebb kápolnáját 1841-1843 között, klasszicista stílusban gróf Haller Ferenc kanonok emeltette szülei – gróf Haller János és Fáy Konstancia grófnő – hamvai felé. Az

⁹ *Nagyvárad* *Napló*, 1904. június 23.

¹⁰ Péter 1999., i. m. 46. p.

¹¹ <http://Temető>

1940-es években temetőkápolnának használták. A temetőkert bezárását követően ez a kápolna egyre romosabb állapotba került.¹² Majd csak 2012-ben renoválták.

Az egykori temetőben napjainkig még három kápolna maradt meg. Ezek egyikét 1880–1882 között építette a Markovits család. Tervezője és kivitelezője id. Rimanóczy Kálmán volt.¹³ Az új kápolnát majd csak 1884. május 11-én áldotta meg Palotay László esperes-plébános.¹⁴

A következő kápolna megrendelője a Des Echerolles-Kruspér család volt. Tervezője: ifj. Rimanóczy Kálmán. Eredetileg az építész 1895 decemberében még magas, karcsú toronnyal képzelte el a kápolnát – így kérte meg az építkezési engedélyt is –, de végül csak egy kupola magasodott felette.¹⁵ A kápolna vélhetően még a századfordulót megelőzően elkészült.

A harmadik kápolna a Rimanóczy családé volt. Id. Rimanóczy Kálmán halálakor, 1908-ban még nem létezett, hiszen az építész végrendeletében meghagyta a fiainak, hogy építsenek egy családi sírboltot 20 ezer koronáért, és oda helyezték szülei és testvérei hamvait is. Azt is kikötötte, hogy az ő fekhelye melletti közvetlen fülkét tartsák fenn fiatal özvegye részére.¹⁶

Ifj. Rimanóczy Kálmán halála évében, 1912-ben már vélhetően megépült ez a formás, eklektikus stílusú kápolna.

Nem célunk a temető részletes ismertetése, hisz megtette már ezt helyettünk Kordics Imre hiánypótló *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben* című, mára már pótolhatatlan könyvében. Ebben olvasható az is, hogy az Olaszi temető 1972-ben zöldövezet státusba került és bezárták. Ezzel megkezdődött benne az ezredfordulóig tartó rombolás.

¹² Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*. PBMEB Nagyvárad, 1998, 32. p. (Partiumi füzetek 2.); Papp Lajos: *Nagyvárad. Városismertetés*. Nagyvárad, 1943, 88. p.; *Nagyvárad*, 1884. december 12.

¹³ *Nagyvárad*, 1882. április 4.

¹⁴ *Nagyvárad*, 1884. december 12.

¹⁵ *Nagyvárad*, 1895. december 7.

¹⁶ Jóna Pirooska: *Emlékezés a várad-i Rimanóczy családra*. In: *Bihari sorsok a változó időben*. PBMEB Nagyvárad, 2008, 298. p. (Partiumi füzetek 51.)

Sokan joggal sérelmezték a temető felszámolását, politikai, etnikai okokkal magyarázva ezt a döntést.

A történelmi hűségnek tartozunk azzal, ha megírjuk: már 1916 nyarán – még az Osztrák–Magyar Monarchia idején – azt fontolgatta a város vezetése, hogy bezáratja az Olaszi temetőt, mivel az „újtját állja a város fejlődésének”. Már akkor is nagy ellenállást váltott ki a lakosság körében ez a terv. A *Tiszántúl* napilap cikkírója felsorakoztatta a pro és kontra érveket, bár jómagya is ellenezte a temető bezárását, amely végül nem valósult meg, de talán csak a rövidesen bekövetkező impériumváltás miatt. Az új román hatalomnak ugyanis valószínűleg fontosabb teendői is akadtak, mint a temető bezárása. Így aztán még egy bő fél évszázadnyi haladékot kapott a temető.

De lássuk, hogyan is ismertette a már említett napilap névtelen cikkírója a temető bezárásának tervét: „A katonai járványkórház temetőügyének tárgyalása alkalmával Nagyvárad város tanácsában felmerült az a kérdés, hogy a várad-olaszi köztemető már rövid idő alatt teljesen betelik, s így legjobb megoldás lenne, ha a város ezt a temetőt bezárná, s a Fácános mellett új temetőről gondoskodnék. [A Fácános a temetőtől délnyugatra, a Rét elnevezésű városrész szomszédságában volt – sz. m.]

Ezt a legújabb ideát, amely a nálunk annyira jellegzetes kapkodó rendszer újabb bizonyítéka, azzal indokolják, hogy az Olaszi temető útját állja a város fejlődésének.

Ez elég szépen hangzik, de azzal szemben áll az a sokszorosan írásban is kiadott indoklás, hogy útját kell állani éppen városi szempontból minden külső terjeszkedésnek, mert máris nagyon szétszórt a város, ami elviselhetetlenül megdrágítja a közvilágítást, a közbiztonság ellátását és a kövezést. Ehelyett a belterületen üresen álló nagy telkek beépítése, továbbá a felfelé való, vagyis emeleti építkezésre kell szorítani a közönséget.

Hogy az Olaszi temető helyének majdani beépítése talán szerencsésebb körülmények között lenne megvalósítható, mint például a Kertváros, azt hisszük, de tagadjuk, hogy a város külterületének éppen ez a része volna a legalkalmasabb a város

további fejlesztésének, mert a város fejlődése önként kínálkozik a déli részen levő sík terület [itt a Kommendáns rétre gondolt a cikkíró, amelynek beépítését egy évtized elteltével meg is kezdték. – sz. m.], amelyet már erre a célra a városi tanács is legalkalmasabbnak talált, mikor egész városrész építését előmozdította.

Más kérdés, hogy megengedhető-e, s a kegyelettel összeegyeztethető-e, hogy az Olasz temetőt bezárják, s a törvényes 30 év leteltével beépítésre kerüljön a temető területe.

Az Olaszi temetőben nemcsak egyszerű sírok vannak, hanem nagy költségbe került díszesebb sírboltok, kápolnák is, amelyek egy részét az utolsó években építették. Ezeket még 30 év után sem lehetne egyszerűen széthányini.

Ott van Budapesten a Kerepesi temető, mely máris benn van a városban. Az Olaszi temető Nagyváradnak ugyanaz, ami Budapestnek a Kerepesi temető; városunk legtöbb kiválósága itt nyugszik. Megérdemlik, hogy kegyelettel viseltessünk nemcsak emléküik iránt, hanem porló hamvaikat is tiszteletben tartsuk.

Az Olaszi köztemető kibővítésére különben más mód is kínálkozik. A temető mögött levő szántóföldből kell vétel útján megfelelő területet beszerezni.

Különben azt hisszük, hogy nem kerül egyhamar sor az Olaszi temető bezárására.”¹⁷ És ez valóban így is lett...

A temetőt végül 1986-ban zárták be, bár már előzőleg sem temettek senkit oda.

A velencei temetők

Az egykori Velence 1692-ben, a vár visszafoglalásának évében már lakatlan terület volt. Így a középkori temetője sem volt már meg ekkor.

Azt, hogy a katolikus püspök birtokát képező egykoron itt elterülő Velence teljesen elpusztult – már a törökök 1660. évi

¹⁷ *Tiszántúl*, 1916. augusztus 6. *Az Olaszi temető bezárása.*

ostromakor, s azt követően nem építették újjá –, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 18. század elején már nem is ismerték a régi nevét. Emiatt a királyi ügyész pert indított, ugyanis az 1552-i birtokösszeírásban – amely szerint a birtokok visszaadása történt – az akkor használatos Rác- vagy Katonaváros nem szerepelt, csak Velence.¹⁸

A fentiekkel kapcsolatban Emődi András megállapítása szerint: „Bizonytalan a 18. század első felében Katonavárosnak, Rácvárosnak, illetve Városároknak nevezett területek egymáshoz (és Velencéhez) való viszonya és pontos elhelyezkedése. Bár a köztudat Velence korai megnevezéseként tartja számon a Katonavárost, a század első felének kamarai összeírásai azonban egyöntetűen a váradi várhoz tartozó, és annak közvetlen szomszédságában (attól elsősorban keletre, tehát Velence irányában) található és a fiskus tulajdonát képező településrészt nevezik hol így, hol úgy. E területen kamarai jobbágyságok és zsidók laktak, ez utóbbiaknak a század derekán már zsinagógájuk is volt itt. Annak ellenére, hogy a területet több forrás Rácvárosnak titulálja, szerb lakosságnak itt nincs nyoma, az elnevezés az 1692 utáni évekből származhat, amikor többnyire valóban szerb katonák laktak és akik feltehetően 1714 után Újvárosra telepedtek át.”¹⁹ Véltetően valóban az történhetett, hogy a több mint 30 éve pusztá területnek – amelyen egykoron Velence volt – először a várhoz közeli részén telepedtek meg a rácoknak titulált görögkeleti vallású katonák – többségükben románok –, s emiatt nevezték ezt a részt Rácvárosnak vagy Katonavárosnak. Amikor 1714-ben a várparancsnokság rendelete alapján a vártól 500 lépés távolságra minden házat lebontattak stratégiai megfontolásból, akkor nemcsak a vártól nyugatra, hanem attól keletre Katonavárost is lebonthatták. Ezt követően – akárcsak Újváros esetében – e keleti határvonalon túl népesedett be újra az egykori Velence. E határvonalat berajzolták szaggatott vonal-

¹⁸ Bunyitay Vince – Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés s az újralapítás korában 1566-1780*. Debrecen, 1935, 306. p.

¹⁹ Emődi A. 2010, i. m. 16. p.

lal a Halácsy-féle térképbe (1859) is, nagyjából észak–dél irányban. Ettől keletre építették újjá Velencét 1714-et követően.

Málnási Ödön vélekedése szerint Benkovich püspök székely tisztartója, Barlog István telepített e püspöki birtokra székelyeket, belényesi románokat és úgynevezett nomád rácokat. Ez utóbbiak gyorsan megsokasodtak, és róluk kapta az egykori Velence a Rácváros nevet.²⁰

Mint a többi városnak, így Velencének is megvolt a maga temetője. Azt, hogy a 18. század elején hol temetkezhettek, egyelőre még nem tudjuk. Bizonyos ellenben, hogy e század utolsó harmadától a várostól keletre, az egykori téglavető közelében temetkeztek. Itt létesítettek több temetőt is. A Kolozsvári utcáról a Temető síkatoron lehetett megközelíteni (a 20. századi szőrmegyár mellett). A görögkatolikusoknak 1775-ben, a római katolikusoknak 1778-ban, míg az ortodoxoknak 1779-ben biztosított itt temetkezési helyet a magistrátus.²¹ Az itteni temetőket 1870-től a Kolozsvár felé vezető vasútvonal választotta el. A vasúttól keletre a római katolikus, a görögkatolikus és az ortodox temető húzódott. A római katolikus temetőben volt egy kis kápolnaszerű sírbolt is, melyet a 19. század második felében építtetett Ember Emánuel.

A vasútállomás felőli részen volt a görögkatolikus temető másik része, a zsidó temető, és attól északra a református sírkert.²² A görögkatolikusok parcellájába 1782-től, míg a református temetőbe az 1790-es évektől temettek.²³

A velencei zsidó temetőbe egy 60 négyzetméternyi területen 1801-től kezdve kezdtek temetkezni a Hattyú utcai temető helyett. Az itt levő legrégebbi sírkő is 5561/1801-ből származik. A velencei zsidó temető rövid idő múlva kicsinynek bizonyult. Szükségessé vált annak megnagyobbítása. Gyűjtés útján szerzett

²⁰ Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok és kora 1672-1732*. Kalocsa, 1933, 111. p.

²¹ Lakos Lajos: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad 1904, 287. p.

²² Papp 1943, i. m. 90. p.

²³ Péter 1999, i. m. 45. p.

pénzen 1864-ben új temetőrészt vásároltak hozzá, amit két év elteltével ismét bővítettek. Nagyjából az 1870-es évektől a sírkövek héber felirataival mellett megjelentek a magyar vagy német nyelvű feliratok is.²⁴

Ma is létezik gondozottan ez a temető, bár egy ideje már nem temetnek ide. A szomszédságában levő református, római katolikus, görögkatolikus és ortodox temetőket 1952-ben és azt követően felszámolták az iparosítás jegyében.

Váralja temetője

A vár hadászati jelentőségének csökkenésével és a Helytartótanács 1782. évi engedélyével kezdett benépesülni a várárok közvetlen előtere is, immár Váralja néven, gyakorlatilag minden irányból körülfogva a vár hatalmas építményét, védműveit. Önálló hatóságát 1792-ben állították fel.²⁵

Váraljának is megvolt a külön temetkezési helye, a *Kommandáns réti temető*, a Gillányi (ma Dimitrie Cantemir) utca elején levő kanyar déli része mögött. (Nagyjából a mai Anatole France, Industriei, Alexandru Vlahuță és Costa-Foru utcák által közrezárt terület között, külön katolikus és református részszel.)²⁶ Hogy mikor létesült? Erre vonatkozó adat nem került elő. Vélhetően Váralja hivatalos elismerését követően, a 18. század végén létesítették, de az sem kizárt, hogy előbb, valamikor a század elején. Az is elképzelhető, hogy az 1700-as évek elején a temető még a Gillányi utca másik oldalán lehetett, a későbbi villamosmű helyén, ugyanis találtak ott régi sírokat. Az 1859-ben készített Halácsy-féle térképen és az 1890-ben kiadott Berger-féle térképen még szerepel, a későbbiekben már nem. A 20. század elejére zárták be. A Gillányi utca menti részt 1900 elejére fel is parcellázták, ahol építkezettek is – egy korabeli térkép tanúsága szerint –, de a mögötte levő egykori temető helye akkor még érintetlen maradt.

²⁴ Mózes Teréz: *Váradai zsidók*. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad 1995, 75. p.

²⁵ Emődi A. 2010, i. m. 16. p.

²⁶ Péter 1999, i. m. 44-45. p.

Egy sajtóhír szerint 1896 nyarán a Kommendáns réti temető beszüntetése ügyében a nagyváradi latin szertartású káptalan a következő megkereséssel fordult Nagyvárad város polgármesteréhez: „A káptalanunk tulajdonát képező Kommendáns réti temetőket – melyek különben is a közegészségügyi törvény értelmében, mint ilyenek továbbra fenn nem tarthatók – a törvényt szabta idő elteltével használatba kívánván venni, szükségessé vált azon időpontnak megállapítása, amelytől a törvény által megállapított 40 év kezdetét veendi [veszi].

Az azon környékbeli lakosok halottaikat most is ezen temetőkbe temetik, s így azon időpont, míg az odavaló temetkezés beszüntettetik meg nem állapítható.

Tisztelettel aziránt keressük meg tehát Nagyságodat, méltóztassák a Kommendáns réti temetőinkben való temetkezés beszüntetését hatóságilag elrendelni, és az 1876. XIV. t. c. 116. §. értelmében egy alkalmas temető berendezéséről gondoskodni.”²⁷

A rendőrség 1896. november 8-án rendelte el a Kommendáns réti temetőbe való temetkezés beszüntetését, s így ettől a dátumtól 30 évet számítottak az itteni temető felszámolásáig.²⁸

Ezek szerint 1926. november 8-ig nem lehetett volna felszámolni a temetőt.

Újvárosi temetők

A hadügyi tanács 1714-ben stratégiai megfontolásból – amiatt, hogy egy esetleges támadó sereg ne találjon a vár közelében védelmet –, a vártól számított 500 lépés távolságra (nagyjából a későbbi Nagyvásár tér nyugati vonaláig) minden házat lebontatott. Ezt követően ettől a határvonaltól csak nyugatra lehetett építkezni. Így jött létre Újváros.

Újvárost északon a Körös, délen a Pece határolta. A Pece nyomvonala kelet felől nyugat irányában a későbbi Gillányi utcától északra (a Cicero utca nyomvonalában) hagyta el a vár

²⁷ Nagyvárad, 1896. július 23.

²⁸ Nagyvárad, 1896. november 11.

környékét, majd a Vámház (ma Sucevei) utca torkolatánál észak irányba fordult, hogy onnan a Pece-soron (a későbbi Váradi Zsigmond, a mai Kogălniceanu utcán) folytassa útját egészen a Zárda (ma Mihai Viteazul) utcáig. Innen ismét észak felé fordult egészen a Felső-Pece (ma Cuza Vodă) utca végéig – a kapucinusok telkéig –, ahonnan ezzel párhuzamosan ismét nyugat felé tartott. Az utca közepe táján dél felé haladt a meder (a későbbi Bertsey – mai Titu Maiorescu utca helyén), majd ettől nyugatra a későbbi Rózsa (Kogălniceanu) utca nyomvonalát követve, keresztezve a Kert (ma Avram Iancu) utcát, majd elérkezett a Rhédey-kerthez (ma Bălcescu park), hogy annak északi részén hagyja el a várost.

Nyugaton Újváros a 18. század elején nemigen tejedt túl a Kápolna (ma Rahovei) téren, és a mai kéttornyú református templomon túl.

Újváros megalakulásától e város legrégebbi temetője a Német (a későbbi Teleki, a mai Primăriei – Városháza) utcában, az ottani temetőkápolna (a mai Rahovei téri) körül volt. Ezt nevezték később *Régi temető*nek. A kápolnát a kapucinus rend tagjai építették, akiknek 1727-ben Csáky Imre bíbornok-püspök a közelben levő egyik házat adományozta.²⁹ A kapucinusok kis temploma, a későbbi temetőkápolna 1828-ra készült el.³⁰ Ez a temető aránylag nagy területen volt, hiszen egészen a Körös

²⁹ Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*, Centrum Kiadóvállalat, Budapest, 1932, 15. p.

³⁰ Málnási 1933, i. m. 111. p.; Biró 1932, i. m. 15. p. – Málnási Ödön a váradi káptalani levéltár adataira hivatkozva azt állította, hogy a kápolnát 1728-ban Szent Ferenc napjára építették fel a külföldről behívott kapucinusoknak az Óváros szomszédságában adományozott telkére. Ez utóbbi telek ellenben a későbbi Nagyvásár (mai 1. Decembrie) tér délnyugati szeglete közelében levő telek lehetett, a Kapucinus (ma General Moşoiu) és a Zárda (ma Mihai Viteazul) utca sarkánál, ahol a mai templom és rendház is található. A bíbornok adományából 1728-ban felépült kápolna viszont nem ezen a telken volt, ugyanis az itteni templom alapkövetétele 1734-ben, felszentelése 1742-ben történt. Ezek szerint az 1728-ban felépült kápolna a Német utca szomszédságában levő, a későbbiekben temetőkápolnaként számon tartott kis templommal lehetett azonos. Nevét onnan kapta, hogy itt Újváros első temetője volt.

(ma Tudor Vladimirescu) utcáig terjedt, amelyet az ottani házak alapozásakor talált emberi csontok bizonyítanak.³¹

Ezt a temetőt 1778-ban számolta fel az országos temető-rendszabályozás keretében a plébánia. Ekkor már házak vették körül a temetőt. Az 1823. és 1832. évi *visitatio canonica* egyaránt régi temetőként (*Antiquo Coemeterio*) említi.³²

A régi temető bezárását és felszámolását követően a város és a plébánia két másik temetőt nyitott. Egyiket a Pecétől délre, a későbbi Vámház (a mai Sucevei) utcában létesítették 1778-ban. Ez lett a *Zöldkerti temető*, amelyet *Felső-* vagy *Kistemető*ként is emlegettek. (Az egykori Zöldkerti temetőt a jelenlegi Vadului, Mimozei, Ion Vidu és Sucevei utcák határolták.) Háromnegyed részét római katolikus, egynegyedét a görögkatolikus felekezetiek használták. Mivel a 19. század végére körbeépült, ezért a hatóság 1899-ben bezáratta.³³ A bezárt Zöldkerti temetőben az exhumálások határideje az 1920-as években kiadott címtár szerint 1940 lett volna, amikor a temető helyét elsimították volna, hogy parcellázhassák.³⁴

Létezett még 1799-től az úgynevezett *Alsó Temető*, amelyet később *Ősi temető*nek neveztek. Az egykori Lóvásártér mögött a római katolikusok temetője, ettől délre a református, majd a görögkatolikus parcellák húzódtak. E temetőt 1952-ben zárták be, a közelében levő gyárak terjeszkedése miatt.³⁵

Nem messze tőle, az úgynevezett Madárváros peremén volt a *Hattyú utcai zsidó temető*. Első írásos emléke 1766-ból való. Ez volt a város legrégebbi ismert zsidó temetője. A város terjeszkedése miatt csak 1800-ig használták. A Hattyú utcai temető bezárása után a sírköveket avatatlan kezek széthordták – ahogy Mózes Teréz feljegyezte –, évtizedekkel később is, építkezések folyamán a szomszédos utcákban gyakran találtak héber felira-

³¹ Péter 2002, i. m. 150. p.

³² Emődi A. 2010, i. m. 36. p.

³³ Emődi A. 2010, i. m. 36. p.; Péter 1999, i. m. 44. p.

³⁴ Címtár az 1920-as évek elejéről 28. p.

³⁵ Emődi A. 2010, i. m. 36. p.; Péter 1999., i. m. 45. p.

tos köveket. Így került felszínre Lipchovitz főrabbi sírköve is. De volt, amelyik sírkövet egyszerűen szétördeltek. Ezért az ősök emlékét ápoló zsidók engedélyt kértek a várostól, hogy a temetőt feláshassák, a csontokat összegyűjtsék, s a megmaradt sírkövekkel együtt a kegyeletnek megfelelően az időközben megnyitott velencei temetőbe szállíthassák. Az engedélyt megkapták, és a maradványok átszállítása a főrabbi utasítása szerint a rituális követelményeknek megfelelően, gyászünnepegy keretében megtörtént.³⁶

A 19. század utolsó évtizedében időszerűvé vált a városban levő temetők rendezése, egyesek bezárása. Minderről a helyi sajtó is gyakran cikkezett. Az alábbiakban néhány újságcikk következik a korabeli sajtóból:

„Nagyvárad város temetőinek rendezése egyik sürgős ügyét képezi Nagyváradnak. Egyik-másik temető helyét, mint az Óssi temetőt és a Zöldkerti temetőt rövid időn belül be kell zárni. A miniszter különben már el is rendelte a temetők ügyének rendezését, mégpedig záros határidő alatt. A kérdés azonban sokkal fontosabb, semhogy könnyedén el lehetne intézni, mert szorosan összefügg a kegyeletérzéssel, a sírboltok ügyével. Éppen ez okból a kérdés alapos tanulmányozást igényel. A városi mérnöki hivatal pedig annyira el van foglalva a nagyobb építkezésekkel, a millenniumi kiállításra küldendő munkákkal, miért is a városi tanács felterjesztést intézett a belügyminiszterhez, hogy a rendezésre kitűzött határidőt egy évvel hosszabbítsa meg.”³⁷

„Egy bizottság jelent meg tegnap [1896. február 25-én] először a Zöldkerti, majd később az Óssi temetőben, hogy azokat vizsgálat tárgyává tegye. Megnézték mennyi úgy az első, mint a második temetőben még az üres hely. Évek óta foglalkoztatja a városi tanácsot a nagyváradai temetők rendezése. A belügyminiszter már egy alkalommal határidő kitűzése mellett utasí-

³⁶ Mózes, 1995, i. m. 75. p.

³⁷ *Nagyvárad*, 1895. október 27.

totta a várost, hogy a területén fekvő temetőket rendezze. Később ezt a határidőt a tanács kérelmére meghosszabbította a belügyminiszter. A városi tanács tervbe vette, hogy a Zöldkerti és Óssi temetőket, melyek az utóbbi időkben teljesen elhanyagoltatták, bezáratja, s helyettük az *Újváros részére a Bóné kúti [Rulikowski] temetőt jelölné ki*. A tett intézkedésekről a tanács egy miniszteri leirat értelmében, minden három hóban köteles jelentést tenni a belügyminiszternek.”³⁸

„Nagyvárad folytonosan fejlődik, épül. Ez lett az oka azután azoknak a közegészségügyi tekintetből különösen káros állapotnak, hogy a temetők egészen bejutottak a város közepébe. Úgy a gázgyár melletti [Zöldkerti] temető, mint a csillagvárosi temető körül egész sora van a házaknak. A mérnöki hivatal most terveket készít a temetők rendezése ügyében. Úgy a gázgyár melletti és a csillagvárosi temetők, mint a város területén elszórva levő kisebb temetők teljesen megszűnnének. Helyettük két temetőt hagyna meg a város. Egyiket Olasziban, a másikat pedig Újvároson. Ezeket azután egy modern város igényeinek megfelelőleg építenék ki, s adnák át rendeltetésüknek.”³⁹

„A bezárt temetőket 30 éven át nem bolygatnák meg. Harminc év után azonban az összes sírokat elhánynák, s a területet használatba vennék. Mindazok, akiknek családi sírboltjuk van, engedélyt kapnának, hogy halottaikat és síremlékeiket más temetőbe átvihessék.”⁴⁰

Busch Dávid városi főmérnök temetői terve szerint az Olasz temető és a Rulikowski temető megmaradna. Az utóbbit központi temetővé rendeznék, kibővítenék és megfelelőleg parkíroztnák. Az Óssi, a Zöldkert temetőt, valamint a velencei és váraljai temetőket be kellene zárni a főmérnök szerint.⁴¹

A szépészeti és közlekedési szakbizottság is tárgyalta a központi temető ügyét Bulyovszky József polgármester részvételé-

³⁸ *Nagyvárad*, 1896. február 26.

³⁹ *Nagyvárad*, 1896. április 10.

⁴⁰ *Nagyvárad*, 1896. április 12.

⁴¹ *Nagyvárad*, 1896. szeptember 13.

vel. Busch Dávid városi főmérnök előterjesztésében megoldandó kérdésnek tartotta egy sírásólak építését, a vitás területek megoldását, az újavárosi temetők bezárását, a központi temető bekerítését, a kezelési szabályzat elkészítését. Rimler Károly emlékeztetett arra, hogy a Zöldkerti temetőt 1897. november 30-án bezárják.⁴²

Új temetői szabályrendelet elfogadásáról döntöttek 1898 tavaszán, amint arról az egyik napilap is beszámolt:

„Nagy ideje annak, hogy rendezetlen temetőügyünk rendezését Nagyvárad város tanácsa megkezdte. Nem múlt el év, hogy e rendezést a belügyminiszter is ne sürgette volna. Most aztán, amikor a honvéd-hadapród iskola építése folytán az úgynevezett Zöldkerti temetővel kénytelenítettett a város felhagyni, még sürgősebbé vált a temetők ügyének kellő módon való rendezése. Tanácsunk utóbbi időben egész eréllyel fogott hozzá a rendezéshez s mivel a korábban készített temetői szabályrendelet-tervezet sok tekintetben nem volt megfelelő, Komlóssy József gazdasági tanácsnok bízott meg egy új szabályrendelet-tervezet készítésével, ki is e megbízatásnak rövid idő alatt megfelelt. A tervezetet a tanács most újból tárgyalás alá vette, s azt a lehető legrövidebb idő alatt megállapítja, s azután a közegészségügyi és jogügyi bizottság véleményének meghallgatása mellett az a közgyűlés elé fog terjesztetni elfogadás végett.”⁴³

„A szabályrendelet szerint lesz két köztemető; a Várad-Velencén levő temetőket a mostani kezelés mellett egyelőre fenntartják. A köztemetőkben mindegyik hitfelekezet részére külön területet jelölnek, ezenkívül még lesz olyan terület, melyen azokat temetik el, kikre nézve saját végakaratum vagy örökösök, illetve hozzátartozóik valamelyik felekezeti temetőrészben való temetkezést ki nem jelölik.”⁴⁴

⁴² *Nagyvárad*, 1897. november 7.

⁴³ *Nagyvárad*, 1898. március 27.

⁴⁴ *Nagyvárad*, 1898. április 21.

A szakbizottságok után a tanács is tárgyalta a temetők szabályrendeletét. A leglényegesebb az volt, hogy kimondták: a köztemetőn belül felekezeti temetők is létesíthetők. Ha kérik a felekezetek, külön temetőrészeket kapnak, melyek rendelkezési jogát megválthatják. De a felekezeti temetőrészek is köztemető jelleggel bírnak.⁴⁵

A városi közgyűlés határozatban kimondta: az újvárosi, velencei, váraljai temetőket beszünteti, s egy központi temetőt állít fel Újvároson a régi Rulikowski temető kibővítésével, s rendezésével. Ezt a határozatot annak idején az egyik képviselő megfellebbezte. A miniszter a napokban döntött: jóváhagyta a közgyűlés határozatát.⁴⁶

Az újvárosi központi temető az 1870-ben megnyitott *Rulikowski* temető átalakítása nyomán alakult ki.

Első lépésként 1898-ban a bejárattól egy széles főutat alakítottak ki, s emiatt 50 sírt felástak, és a halottakat másutt helyezték el papi áldás mellett.⁴⁷

A ma is ismert Rulikowski temetőnek a főúttól jobbra eső részét használták már 1870-től. A bal oldali részen alakították ki 1899-től az új köztemetőt. A Rulikowski temető jobb oldali részén, a keresztények parcelláin túl mérték ki a neológ zsidó temető parcelláját is, amelyet még 1899 június havában a neológ izraelita hitközség meg is vásárolt a várostól és magas kőfallal vette körül. Ugyanitt Rendes Vilmos épített egy halottasházat is. Már az első évtől kezdve a neológok temetni is kezdtek az új temetőbe.

Az ortodox zsidók egyelőre nem igényeltek ebben a temetőben parcellát, ők továbbra is a velencei temetőt használták. Majd csak 1916-ban kérték a régi kijelölt terület átadását, mivel a velencei temetőben már nem sokáig marad hely újabb halottak számára. Végül az új ortodox zsidó temetőrész megnyitása elmaradt. Talán a világháború miatt. Majd csak 1926. október

⁴⁵ *Nagyvárad*, 1898. június 3.

⁴⁶ *Nagyvárad* *Napló*, 1899. február 25.

⁴⁷ *Nagyvárad*, 1898. március 11.

31-én került rá sor a Szentegyletnek köszönhetően. „Ezen a napon – írta Mózes Teréz – nyitották meg az új ortodox zsidó temetőt. A vallásos szertartásoknak megfelelően a főrabbi vezetésével zsidók tömege vonult ki a régi velencei temetőbe. Gyászimával vettek búcsút a város halottaitól, elsősorban a régi vallási vezetőktől, a nagy rabbiktól, majd a Zárda [ma Mihai Viteazul] utcai nagytemplomban tartott istentisztelet után kivonultak a 7000 sírhelyet számláló Rulikowski úti temetőbe. A temetőt úgy tervezték, hogy előreláthatólag 35 évig kielégítse az igényeket, de a körülötte levő területek további 100–200 évre is biztosították volna a halálozási statisztika előirányzatait. Akkor senki nem gondolt arra, hogy két évtized múltán a sírok paragon maradnak. Senki nem gondolt arra, hogy a Váradról elhurcolt zsidók gázkamrákban lelik halálukat, s a váradi ortodox zsidó temető pedig sohasem fog már benépesülni...”⁴⁸

De egyelőre még térjünk vissza az új köztemető előkészületeihez. Amint az egyik helyi napilap 1899 novemberében írta: „Lassankint kialakul a volt Rulikowski, most már újjvárosi központi temető azzá, aminek szánták: a halottak modern, díszes nyugvóhelyévé. A város rendeztette az utakat, főbejáró kaput készítettet, csinos lakása van ott a temetőörnek, benn a temetőben igen sok díszes családi sírbolt készült.

A felekezetek egymás után veszik birtokukba a részükre kijelölt temetőrészeket, a római katolikusok be is rendezkedtek, tegnap pedig az ágostai evangélikusok nevében Osterlamm Ármin felügyelő s Materny Imre lelkész kérték a tanácsot, hogy az egyház részére adja át a kijelölt területet. Az átvételt a beadvány aláírói, ezenfelül ifj. Rimler Károly és Péchy Antal fogják teljesíteni. A neológ izraeliták is elfogadták a különálló területrészt, s igen díszes és stílszerű halottasházat építettek a bejárathoz, mely méltó feltűnést kelt, s Rendes Vilmos mérnök ismert ízlését dicséri. A sorhelyek kitűzése megtörtént, s aki át akar venni egy-egy sírhelyet vagy sírboltnak való területet, az illető felekezethez vagy a városhoz forduljon, míg a közös

⁴⁸ Mózes, 1995, i. m. 154. p.

temetőben levő sírhelyeket a városnál lehet megváltani. Akik igazolják, hogy a bezárt Zöldkerti temetőben valamely területet megvásároltak, s árát kifizették, hasonló nagyságú területet ingyen kapnak az újárósi központi temetőben. A temetőben apró, fehér lécek jelzik az egyes sírok és sírhelyek nagyságát...”⁴⁹

Az idők során a temetőbe három kápolnát és egy halottasházat építettek. A Steinberger r. kat. temetőkápolnát 1908-ban építette Sztarill Ferenc.⁵⁰ A kápolnát Steinberger Ferenc apátkanonok építtette, de még előtte, 1905 januárjában Budapesten meghalt. A kápolnát – amely temetőkápolna szerepet is betöltött – majd a néhai kanonok hagyatéki gondnoka, Bundala Mihály kanonok építtette fel, és 1908. október 30-án áldották meg.⁵¹ Az eklektikus túlsúlyban neoreneszánsz elemeket tartalmazó kápolnát ma is az eredeti funkciója szerint használják, de már felekezettől függetlenül.

1938-ban építette Hașaș Alexandru elhunyt nejeének azt a kápolnát, amelyet temetőkápolnaként használnak az ortodox hívek. A kápolnát Molnár György építészmérnök tervezte neobizánci stílusban, és Pintér István építészmérnök kivitelezte.⁵²

Úgyszintén 1938-ban építtette Traian Valeriu Frențiu görögkatolikus püspök családi sírboltnak azt a kápolnát, amelyet 1989 után ismét használhatták a görögkatolikusok temetőkápolnaként. Tervezője: Sallerbeck Antal, építője Papp János.⁵³

A Rulikowski temető halottasháza – melyet eredetileg krematóriumnak szántak – 1936-ban épült a városi mérnöki hivatal tervei szerint. Építése idején korszerűnek számító villamoshűtésű kamrákkal, három ravatalozóhelyiséggel és egy irodával látták el.⁵⁴

Péter I. Zoltán

⁴⁹ *Nagyvárad* Napló, 1899. június 29.

⁵⁰ Péter I. Zoltán: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*. Noran Könyvkiadó, Budapest, 2005, 302. p.

⁵¹ Lőrincz Ottó: *A Szent László királyról nevezett Várad-Újárósi plébánia és templom monográfiája*. Nagyvárad, 2004, 77-79. p.

⁵² Ruge, Adriana: *Capela Hașaș*. Oradea, 2013, 33. p.

⁵³ Papp, 1943, i. m. 89. p.; Péter 2005, i. m. 305. p.

⁵⁴ Papp, 1943, i. m. 89. p.

A RULIKOWSKI TEMETŐ BEOSZTÁSA

A 19. század utolsó harmadában nyerte el a temető a ma is használt nevét, és egy rendezés után, a mostani főút jobb oldalán, kialakították az első rendezett parcellákat. A korabeli térképeken a városból idevezető út még Bóné (Bónai) kúti útként szerepel. Az útnak az elmúlt évtizedekben jó párszor változott a neve, és nagyjából a temető mostani főútján folytatódik II. Rákóczi Ferenc egykori, Váradot ostromló seregének, Bóné Istvánról elnevezett kútja felé. Jelenleg az Armatei Române és az Universităţii – Egyetem utca vezet a temetőhöz.

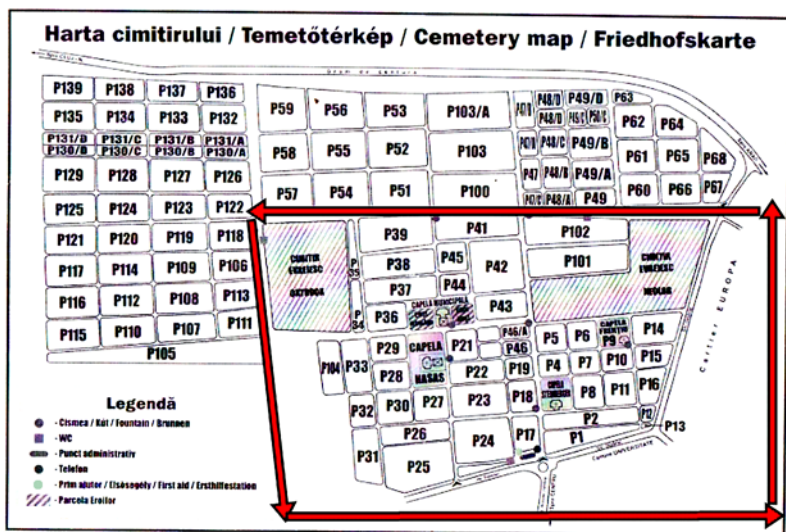
A temető kapuján belépve, az út jobb oldalán rögtön a szemünkbe ötlik Rulikowski Kázmér impozáns síremléke, amelyen három nyelven, magyarul, lengyelül és románul olvasható az oroszok által kivégzett dzsidáskapitány neve.

Az út jobb oldalán jelölték ki anno a vallási felekezetek parcelláinak helyét. Ez a felosztás nagyjából meg is maradt, bár az utóbbi hetven évben már nem nagyon vették ezt figyelembe, így mára már csak a két kápolnából, a 3-as parcellában található Steinbergerből és a 9-es parcellában álló Frențiuból megállapítható, hogy a temető ezen részén a római katolikusok és a görögkatolikusok temetkeztek. A Steinberger kápolna mellett, közvetlenül a főút mellett találjuk Oláh Gyula családi sírboltját. Ezen az úgynevezett történelmi részen számos híres nagyváradi sírja lelhető fel. Soroljunk fel néhány nevet, persze a teljesség igénye nélkül. Itt nyugszik Katona Béla újságíró, Busch Dávid építész, városi főmérnök, Ötvös Béla író, újságíró, az egykor híres cukrász, Japport Viktor és neje is itt alussza örök

álmát, Daróczi Kiss Lajos újságíró, Gulácsy Albert, Dr. Gróf László és Ihász Aladár színművészek, Árvay Árpád író, országgyűlési képviselő társaságában. Ezenkívül ezekben a parcellákban nyugszanak a római katolikus egyház rendjeinek papjai és apácái is.

A következő parcellák bekerített területen vannak, és a kerítés mögött a neológ-izraelita temetőt találjuk értékes sírhelyeivel és kápolnájával. Ebben a temetőrészben is számos, egykor Nagyvárad üzleti, gazdasági és társadalmi életében nagy szerepet játszó személyiség sírhelyét találjuk. Itt van eltemetve dr. Grósz Albert szemorvos, a Sonnenfeld nyomdatulajdonos család tagjai, a Moskovits család tagjai, Darvas Ferenc faipari nagykereskedő, dr. Kecskeméti Lipót főrabbi, Rendes Vilmos és Incze Lipót építészek, Deutsch Károly Ignác üveg- és porcelán-nagykereskedő, valamint fia, Dénes Sándor ügyvéd, irodalombarát-mecénás, orvosok, ügyvédek, iparosok, akiknek nevét nehéz lenne felsorolni. Az itt található sírkövek, kerítések nagy része építészeti és kisipari remekmű. Néhány síremlékről feltételezhető, hogy neves építészeink tervezték őket.

A főút bal oldalán található parcellák is az úgynevezett történelmi részei a temetőnek, ugyanis érdekes módon a rendezésig ide is temettek, mindenféle rendszer nélkül, így aztán ezen az oldalon található az időrendben legrégebbi sírok. Ugyanakkor ezekben a parcellákban is számos, egykor városunk közéletében nagy szerepet játszó személyiség sírját találjuk. A bejárathoz közeli 17-es, 18-as, 19-es parcellákban nyugszik Rimler Károly polgármester, Sulyok István református püspök, Tabéry Géza író, az Ady Endre Emlékmúzeum létrehozója és sok más egykori nagysága városunknak. Ezen a részen található az ortodox egyház tulajdonában lévő Hasas-kápolna és az úgynevezett „városi ravatalozó”, ahol szinte minden felekezet végez gyászszertartást. Ezen a területen voltak egykor az első és második világháborúban hősi halált halt magyar és német katonák sírhelyei. Ezeket a 70-es évek vége felé, majd folytatva a 80-as években is, folyamatosan felszámolták és újra

eladták, hiszen kellett a hely, az erőszakos betelepítésektől rohamosan nagybóvuló városnak.

A városi ravatalozó jobb és bal oldalán az elesett román és szovjet katonák sírjai megmaradtak, sőt obeliszkek jelzik az utókor tiszteletét.

Kicsit távolabb egy újabb bekerített részen találjuk az ortodox izraelita temetőt, ahol többek között Fehér Dezső, a *Nagyváradi Napló* egykori tulajdonosának sírját találjuk, aki egykor Ady Endre munkaadója volt.

A neológ izraelita temetővel szemben található a Zboray család kápolnája, ettől pár lépésre van az első világháborúban elesettek emlékgúljája.

A temető fennállásának közel 150 esztendeje alatt folyamatosan bővült. Mára már több mint 71 hektáron terül el. Minden főút és a parcellák közötti út aszfaltozott, a főutak villanyvilágítással vannak ellátva, és több kút is a látogatók rendelkezésére áll.

Farkas László

A NAGYVÁRADI RULIKOWSKI TEMETŐ SÍREMLÉKEI

A Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány által kezdeményezett felmérés során több mint 6 ezer fotó készült a sírhelyekről, a síremlékekről és azok szimbólumairól, az értékes sírkerítésekről és a temető szobrairól. Az 1870-ben megnyitott köztemetőben (az 1849-ben kivégzett Rulikowski Kázmért ide temetik újra, ebben az évben, a közeli Bóné-kútnál lévő sírhelyéből) van ma Várad temetkezési kultúrájának minden emléke. Kiemelt jelentőségű az 1870 előtt datált, közel 40 sírkő. Legtöbbje gazdátlan sírhelyen áll, ezek védetté nyilvánítása a legsürgősebb feladat. Ezen sírkövek egy részének megtisztítása és a sírhelyek kitararítása már megtörtént. A temető ma ismert legrégebb sírköve 1786-ban készült. Olyan emlékek várják a helyi védettség elnyerését, mint pl. egy 1821-ben készült késő barokk sírkő, vagy az 1831-ben és 1848-ban faragott két klasszicista emlék. A 19. közepén faragott romantikus stílusú sírköveink temetkezési kultúránk ritka, értékes öröksége.

Minden 19. századi és a 20. század első harmadában készült síremlék helyi védettséget érdemel; ezek száma elérheti az 500-at is.

Az *obeliszk* a temető arculatát meghatározó síremlék és a polgárosodó Várad temetkezési szokásának jellegzetes emléke. Legtöbbjük a 19. század utolsó és a 20. század első negyedében készült (a legkorábbi 1851-ben). Az obeliszkok az igényesen kialakított, sírkerítéssel körülvett és örökzöldekkel díszített sír-

helyek emlékanyagai, arculatformáló emlékek. Ezek a sírhelyek megléte okán beszélhetünk „*sírkertről*”.

A Rulikowski temető a kulturális örökségünkhöz tartozó épített örökségünk része (nemzeti identitásunk kifejezője és szimbolikus tér[hely]megjelölési „eszközünk” is).

Ahogy létezik történelmi városrész, úgy létezik történelmi temetőrész is! Ezek párhuzamosan alakultak ki, egymáshoz kötődő struktúrák. A történelmi temetőrész sírhelyeinek elvesztése során temetkezési kultúránk szenved pótolhatatlan veszteséget.

A történelmi temetőrész helytörténeti, művelődéstörténeti és művészettörténeti értékeink tárháza is. A legrégebbi sírkövek mellett itt van pl. Rimler Károly, Sulyok István, Tabéry Géza vagy a szobrász Fekete József sírja és egyik sírszobra is. Itt láthatjuk Emanuil Gojdu szüleinek síremlékét vagy Nicolae Jiga kétnyelvű sírfeliratát.

A helyi síremlékszobrászat és domborműfaragás néhány értékes emlékére is rátekinthetünk.

A szakrális síremlékszobrászat egyik jelentős értéke a Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Immaculata Intézetének sírhelyén álló Szeplőtelen Fogantatás szobor 1896-ból.

A váradi Veiszlovits-műhely értékes síremlékeinek születésénél ott volt a fiatal Finta Sámuel szobrász is. A híres pesti Gerenday cég egy-egy síremléke itt is fellelhető.

Első világháborús emlékek is vannak a temetőben. Itt van Ránffy Zsigmond ezredes egyedi formájú, kiemelt értékű emlékhelye. Ő mint parancsnok vezényelte 1914 augusztusában a Galíciában harcoló 4. váradi gyalogezredet. A 19 évesen hősi halált szenvedett Bauma Vincze tizedes sírján gyakran van virág. Gazdátlan sír őrzi Heinrich Wolf tüzér és Fülöp István közkatona emlékét. A Doberdónál elesett Pataky Elek hadnagy csak 18 éves volt.

A második világháború áldozatainak sírhelye általában még gondozott.

Pótolhatatlan veszteség minden egyes *kovácsolt- és öntöttvas sírkerítés* elpusztulása. A 19. század közepétől a 20. század első harmadáig készültek a helyi vasművesség remekei.

A Rulikowski temető összhatásában rejlő értéket meg kell őriznünk. Múltbéli hagyatékunk, helytörténetünk egy része itt van. Bizonyoságként, hogy itt voltunk és vagyunk.

A történelmi városrész és a történelmi temetőrész kapcsolata

Temetőink is kulturális örökségünkhöz tartozó épített környezetünk része. A sírkertek történelmi, művelődéstörténeti és művészettörténeti értékek őrzői, régiségük, egyediségük, valamint (hely)történeti jelentőségük okán védelemre érdemesek.

A temetőkultúra, temetkezési szokás vagy a temetőhely fogalma kevésbé elterjedt, szakmai értékelése és közgondolkodási előfordulásuk háttérbe szorult. A kulturális örökség vonatkozásában, a történelmi városrész mint kiemelten fontos védelmi övezet – a szakmai és városvezetési erőfeszítések kapcsán – már a köztudat része és a közbeszéd egyre jobban értett fogalma. Ahogy létezik történelmi városrész, úgy fellelhető a történelmi temetőrész is. E kettő egyszerre és egymással szoros összefüggésben alakult ki. Így ezek miatt bizonyos értelemben egymástól elválaszthatatlanok is. Egymáshoz kötődő struktúrák, konzerválásuk, védelmük párhuzamosan kellene történjen, ha nem is azonos arányban.

Várad gazdasági, kulturális és társadalmi életében bekövetkezett változások nyomon követhetőek a temetőben is. Legszembetűnőbb az építészeti stílusok formavilágának egyszerűbb, letisztultabb motívumainak díszítőelemként való használata a sírköveken. A klasszicista, romantikus vagy a századfordulón készült váradi épületek homlokzati díszítőelemei mind ott vannak a temető sírkövein és sírkerítésein. A 19. század utolsó negyedét jellemző és az első világháborúig tartó gazdasági fellendülés, a polgárosodó város jegyei kivetülnek a temető arcu-

latára is. Megjelennek a tehetős polgárság temetkezési szokására jellemző, a temető arculatát máig meghatározó nagy alapterületű sírhelyek, amelyeket igényes munkával készült kerítések és drága anyagú obeliszkok díszítik. Általában a szerényebb sírhelyek is egy nagyvárosi temetőkultúrára jellemző hagyományt és közízlést jelenítettek meg. Az első világháborút követő gazdasági visszaesés vagy a demográfiai változás nyomai mind fellelhetőek a Rulikowski temetőben. A temető történelmi magvát időben – kisebb-nagyobb eltéréssel – a második világháború végéig készült emlékek alkotják.

Ezen a fentiekben történelmi temetőrésznek nevezett területen vannak Várad temetkezési kultúrájának legértékesebb emlékei. Az itt megsemmisített, elpusztult vagy átalakított sírhelyek helytörténeti emlékeink egy részének elvesztését jelenti. Ha a város-temető párhuzamot használjuk, ez ahhoz hasonló – kis túlzással –, mintha a belváros műemlék épületeinek egy részét veszítenénk el.

Az említett területen az újraértékesített sírhelyek gazdái, a régit eltüntetve, a mai ízlésnek megfelelő új emléket készítenek. Az oda nem illő sírhely ebben a környezetben olyan, mintha két műemlék épület közé egy tömbház épülne. Ez a folyamat jelenleg megállíthatatlan és még jogszabályba sem ütközik. A temető, bár közterület, a megvásárolt sírhely magánterületnek számít. Mindenki saját ízléséből fakadó értékítélete szerint és anyagi lehetőségének megfelelően építkeznek. Persze az ízlés a társadalmi-történelmi fejlődéssel változik, koronként más-más és a mindenkori divat is befolyásolja. Az egyéni ízlés magánügy, de a közízlés néha társadalmi érdekekbe ütközik, ezért szabályozásra szorul. Jelen esetben a régi részen az ízléstelen, a környezetbe nem illő, értékromboló új sírhelyek megjelenésének megállítása reménytelen. A temetőgazdálkodás során természetes és szükséges eljárás a gazdátlan régi sírhelyek újrahasznosítása is (ez már egy ördögi kör?). Egyetlen megoldás lehetne, ha a történelmi temetőrész helyi védelmet kaphatna, amihez jogszabályi háttér és végrehajtó szervezet kellene...

A Rulikowski temetőben járva, a helytörténetileg kiemelten fontos részen is láthatunk olyan gondosan felújított sírhelyet, ahol a régi értékeket megtartották. Az obeliszk mellett a kovácsoltvas kerítést is meghagyták, így az új emlék felújítva is beilleszkedik a sírkert százados arculatába. Ez a követendő értékteremtő értékmentés újabb száz évig megőrzi a család emlékét és hirdeti jó ízlését.

A fenti közelében egy másik, nagyméretű családi sírhely is készül. Kérdés, hogy mennyire ideillő lesz. A magas kerítés-alapokat látva, félő, hogy az itteni hagyományos sírhelyektől eltérő formában fejezik be.

Első lépésként néhány kiemelt jelentőségű síremlék megmentése van soron. A városvezetés támogatásával a Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság a megmentésre érdemes emlékek körének kibővítésén dolgozik.

Helytörténetileg jelentős értékek sorsa forog kockán Várad egyetlen megmaradt temetőjében, a Rulikowskiban.

SZIMBÓLUMOK

A keresztény hit jelképei

Kereszt és feszület

A magyar szóhasználat megkülönböztet keresztet – a függőleges vonalat metsző vízszintes – és a megfeszített Jézus testét (corpus) hordó keresztet, a feszületet. Mindkettő a keresztény temetők egyik leggyakrabban használt sírjele – a kereszt alakú vagy keresztben végződő sírkövek, a katolikus temetők főkeresztjei a legismertebbek.

Kereszt formájú jelek már a kereszténységet megelőző időkben is ismertek voltak. A 4. századtól, a keresztény vallás elismerésétől (Theodosius római császár 380-as vallási rendelete) a keresztforma ikonográfiája ismertté vált. A keresztre feszítés halálbüntetésként ekkor szintén eltörlésre került, ezzel együtt Krisztus kereszthalálának ábrázolása terjedt el.

A keresztény kultúrában a kereszt Jézus szenvedésének szimbóluma, Isten tökéletes szeretetének a jele, a feltámadás jele. Azt a hitbeli meggyőződést szimbolizálja, hogy az Isten fia megváltotta híveit az örök haláltól, kifejezi az örök élet reményébe vetett hitet. A kereszt a világfa és az életfa geometrikus ábrázolásaként is felfogható.

A Rulikowski temető legrégebbi, 1786-os sírköve keresztben végződik. A kisméretű, zömök sírkő keresztjének szárait alig ívelt, mélyen letört élő végződés zárja le. A sírhely másik (szintén megóvásra érdemes) emlékét 1821-ben faragták. A csigavonallal határolt sírkövet nagyméretű, késő barokkos kereszt díszíti, szárait jellegzetes hullámív díszíti. A temető 19. század

első felében készült síremlékeinek keresztszár végződéseit általában hullámívek vagy karéjos kialakítások díszítik. Jó példák erre a temető legértékesebb síremlékeinek keresztjei. Így elegáns hullámív díszíti Nikolits Antal 1831-ben készült keresztvégződését vagy Poynár Anna 1848-as követ. Hármás karéjos szárvég a 19. század második felének kedvelt motívuma. Ez látható Püspöky György 1861-es vagy Popovics Erzsébet 1888-as sírkövén. A temető egyik ritka díszítménye Koszta Szilárd 1864-ben készült neogót sírköve, amelynek keresztszárjai nyolcszögű hasábból voltak megformálva. A keresztvégek többféle formát kapnak: leggyakrabban egyenes lezárással végződnek, sokszor használt a gömb vagy a horgonyszerűen kiszélesedő kialakítás, más esetekben a barokkos, karéjos és hármás tagolású díszítés a kedvelt megoldás. Az ún. lilimos kereszték végei a virág stilizált, leegyszerűsített formája, amely a sírkerítések kedvelt motívuma lesz.

A keresztszárak találkozásánál különböző szimbólumok is bevésésre kerültek. Ezekkel a kereszt üzenetén kívül más, az elhunyttal kapcsolatos fontos információk közlésére is sor került.

Sok esetben megkettőzve, megerősítve a kereszt tartalmi üzenetét, a „kereszt a keresztben” ábrázolás figyelhető meg, a keresztszárak találkozásánál egy kisebb vésett kereszt alakjában. A bevésett kereszt általában latin kereszt formájú, ritkán más kereszt is bevésésre került. Egy, feltehetően a 19. század első felében faragott és félig a földben álló sírkő keresztjén az egyenlő szárú görög kereszt került fel. Ez a vaskereszt, szárjai kifelé haladva elszélesednek és körívben végződnek. Eredetileg a teuton lovagok keresztje volt, majd katonai kitüntetések jelként használták. Enyhén ívelt szárjai miatt máltai kereszt is lehet.

Az ún. Krisztus-monogram, krisztogram, az IHS, Jézus Krisztus görög nevének első három betűjéből kialakított monogramja igen kedvelt sírjel. Sok esetben bevésve láthatjuk a keresztteken. Másik használatos Krisztus-monogram az XP betűkből formált jel, ennek előfordulása ritkább.

A keresztszárak találkozásánál bevésott szimbólumok általában foglalkozásra utaló jelek, a meggyőződéses hitről tanúskodnak, a feltámadás örömét, az öröklét közeli eljövetelét hirdetik.

Lázár Miklós plébános 1885-ös sírköve a hivatására utaló szimbólumokat véstek. A Biblia, melynek tanítását hirdette az elhunyt, mellette ott látható a kehely mint a keresztény hűség jelképe és az ismert liturgikus kellék. Ezeket egészíti ki a kereszt jele, valamint a horgony mint a remény és hűség szimbóluma, a keresztény ember számára a hit a lélek biztos horgonya. E szimbólumhalmaz fölött az IHS jel dicsfényvel övezett változata van.

Ritka sírjelnek számít egy 1902-ben készült sírkeresztre vésett harsonás angyal. A harsonát fúvó angyal mint Isten hírnöke, Isten hívó szavának közvetítője, az öröklét eljövetelének hírnöke, szimbóluma.

Gyakori a vésett fűzfában ábrázolt kereszt, jelezve, hogy a sírhant alatt alusszák örök álmukat mindkét vallás hívei. Egyazon sírkövön – hasonló okból – vésett vagy öntött változatban a kereszt és fűzfa külön-külön is felkerül.

A keresztszárak találkozásánál az eltört szárú, vésett rózsza a fiatalon elhunyra irányítja a figyelmet.

Nem gyakori a keresztre vésett olaszkoszorú, az élet, halál és öröklét hármasszimbóluma.

Külön csoportot képviselnek az önálló sírkeresztek. A kis méretű, talapzat nélküli keresztek helyszűke miatt csak az elhunyt nevét, születése és halála évét közölték.

Egyszerű kereszt áll a ferences nővérek sírhelyén is, az ismert RIP betűkkel és „A ferences család nyughelye” felirattal.

A nagyméretű, díszes talapzatra emelt sírkeresztek a Rulikowski temető kiemelkedő értékeit gyarapítják. Az 1856-ban felállított Asmány Antónia síroszlopán kereszt van, a talapzat keretelt szövegmezőnek biztosít helyet. Weiterschütz János 1861-es neogótikus síremlékét egy egyszerű kereszt zárja le. Városunk romantikus síremlékeinek párját ritkító darabja ez, amelynek elpusztulása pótolhatatlan veszteség lenne. A Lestyán család

fekete gránit sírkeresztje a temető egyik legimpozánsabb emléke. Hasonló értéket képvisel Grigore Aricescu tábornok 1934-ben készült sírkeresztje. A helyettes polgármester, szenátor és tábornok Anastase Neculescu 1935-ös, carrarai márvány sírkeresztje arányaiban megkapó, az ízlésesen díszített talapzatra háromkaréjos szárvégű, karcsú kereszt került.

Egy kevésbé gyakori keresztforma a tárcsakereszt (kelta vagy gyűrűs kereszt), amely egy görög vagy latin kereszt szárai köré írt körből áll. A hitet jelképező kereszt körül az örökkévalóságot jelképező kör látható, mint a menny és föld együttes szimbóluma, Isten szeretetének bizonyossága. Dr. Florian Stan vikárius nyughelyére 1924-ben egy ilyen keresztet állítottak, amelyet mint ritkán előforduló emléket kellene megőrizni.

Az öntöttvasművesség remeke a temető két, 19. századi keresztje. Az egyszerűbb formát és szerényebb méretet képviselő öntvényt a közelmúltban Pásztai Ottó, a temető adminisztrátora jóvoltából már biztonságban tudhatjuk. A másik helyi viszonylatban páratlan értéket képvisel. A sírhely, ahol áll, huza-mosabb ideje gondozatlan, tulajdonviszonya nem eléggé tisztázott, így a kereszt megóvásának lehetősége bizonytalan. A romantikus stílus jegyeit hordozó öntöttvas kereszt temetkezési kultúránk egyedülálló értéke. A csipkeszerű aprólékossággal kialakított keresztoszlopok növényi ornamentikája a gótika jellegzetes elemei, míg a csavart akantuszlevél román díszítőelem. Figurális díszítőelemei, a hosszárny angyal alakja csavart oszlopdíszítőelem közt és a szártalálkozás pufók angyalfeje neobarokk motívum. A pálcátaggal keretelt talapzat elülső felét egykor Szűz Mária alakja a gyermek Jézussal díszíthette.

Kiemelt jelentőséggel bír a feszület mint sírjel. Tájainkon is a keresztény temetkezésre a 18–19. századig az egyházak befolyása volt a jellemző. A 19. század második felétől egyre inkább a törvényi szabályozás vált meghatározóvá, a vallási szokásjog háttérbe szorult. Egy 1868-as törvény értelmében a városi temetőket a felekezeteknek közösen kellett használni, kialakultak az ún. köztemetők (a Rulikowski is városi köz-

temetőként nyílt meg 1870-ben). Ezekben a sírkertekben a katolikus temetőkre kötelezően érvényes főkeresztfeszület felállítása már elmaradt. A volt Olaszi temető 1779-ben katolikusként nyílt meg, majd fokozatosan, a törvényi előírásoknak megfelelően, köztemető jellegűt kapott. Főkeresztje eredeti helyétől távolabb, a Haller-kápolna előtt ma is áll.

A katolikus egyház a rendházak nagy kiterjedésű sírhelyeit feszülettel jelölte. Így a kapucinus rend 1899-ben felállított feszülete a temető jelentős értékei közé tartozik, sírjel típusként a legértékesebb. Masszív talapzatára a következő szöveget vészték: „A nagyváradi / kapucinus zárda / az Urban elhunyt tagjainak / nyughelye / RIP / 1899”. (Requiescat In Pace, a Nyugodjék békében, gyakran használt formula). A szakavatott kéz által készített korpusz felett a feszületek elmaradhatatlan rövidítése olvasható: INRI (jelen esetben: JNRJ) – Iesus Nasarenus Rex Iudaerum – Názareti Jézus Zsidók Királya.

A sírhelyek közt egy 1905-ben készült feszület emlékezteti a híveket az Üdvözítő kereszthalálára, a megváltásra, a tőle kapott örök életre. A feszületre tekintve az ott járók biztos tudhatják, hogy az Isten a temetői nehéz órákban is velük van.

Feszület – ha nem is nagy számban – több régi sírhelyen még látható. Legtöbbjük hiányos, a korpusz már nincs a helyén, ez a temetői tolvajlás egyik gyakori formája. Csodával határos módon, talán a növényzet takarásának köszönhetően, egy elhagyott, gazdátlan sírhelyen még áll egy kovácsoltvas feszület. Mielőbbi kimentése temetkezési hagyatékunk tárgyi emlékeinek számát gyarapíthatná.

A mai megváltozott temetkezési szokások eredményeként egyre több sírhelyet jelölnek (díszítenek!) feszülettel.

Az obeliszk

Az *obeliszk* (a görög obeliskos szóból ered, négyoldalú, felfele keskenyedő és gúlában végződő csúcsú oszlop) a 19. század utolsó harmadában – felekezetre való tekintet nélkül – a városi polgárság közkedvelt síremléke lett. A polgári jólét és temetkezési kultúránk meghatározó szimbólumává vált. Az obeliszkek, az igényesen kialakított sírhellyel együtt, jelentős mértékben formálták a temető arculatát, hozzájárulva ahhoz, hogy „sírkerttről” beszélhetünk. A Rulikowski temető emlékanyagának egyik jelentős értékű részét a 19. század utolsó és a 20. század első negyedében készült obeliszkek alkotják.

A temető legrégibb, tömött mészkő obeliszkje Fajk Májor János síremléke 1851-ből való (felesége 1868-ban hunyt el, húga, Alojza neve a kő másik oldalán olvasható, halálának éve 1855). A stilizált liliommotívumokkal díszített öntöttvas sírkertítés is feltehetően a legrégebbiek közül való. A sírkő keletkezésének ideje – a 19. század közepe – egybeesik az öntöttvas kerítés elterjedésének időszakával. A neogótikus jegyeket hordozó kerítés-oszlopok fiatornyokra emlékeztetnek. A keresztvirággal díszített vimperga alatt gótikus ablakrácszat díszíti a romantikus munkát. Ezekhez hasonló kerítéselemek és hasonló öntöttvas kerítés is alig két-három helyen látható még. Elvesztésük pótolhatatlan!

Egy 1860-ban készült márvány obeliszk Kraul Ida emlékét őrzi. A kisméretű talapzatot az obeliszktől már profilált övpárkány választja el, formája a századfordulón készültekéhez közelít.

A kezdetleges formájú obeliszkek sorába tartozik Hegedüs Kálmán 1862-es obeliszkje. A masszív, egyenes élű kockatestekből álló talapzatot felfele keskenyedő oszlop követ, amit még nem díszít a szokásos gúla. Felső harmadában egy gondosan vésett olaszkoszorú látható, a temető legkorábbi ilyen típusú sírjele. Megmentésre érdemes, kiemelkedő értéket képvisel az obeliszk, amely egy elhagyott sírhelyen áll.

Az 1879-ben elhunyt Hant György obeliszkje minden bizonnyal az elhalálózás évében készült. Erre utal e korai em-

léekre jellemző talapzat és oszlop közti íves vagy elliptikus kannelúrák (vájolat) és a legömbölyített élek hiánya, valamint szerényebb magasságuk.

A Rulikowski temető néhány obeliszkjén az 1870-es megnyitást megelőző évszám is olvasható (1839, 1864), de ezekről a síremlékekről jellegzetes formájuk alapján elmondható, hogy a 19. század végén készültek. Egy régebbi, elpusztult vagy szerényebb kivitelezésű sírkövet váltottak fel, tovább őrizve az évtizedekkel korábban elhunytak emlékét.

Egy kisméretű, 1837-es datálású obeliszk egyszerű formáját tekintve és a szövegmező erre az időszakra jellemző kiképzése azt a feltételezést sugallja, hogy a síremlék is ebben az évben készült. Ha így van, akkor ez a Rulikowski temető legrégebbi obeliszkje.

Ezek elterjedése az 1880-as évektől megnő. Még nyomon követhető, hogy előbb kisebb méretben hagyományos sírhelyekre kerültek. A feltörekvő polgárság jólétét a nagyméretű, kerített sírhelyek kialakulása is igazolta. Ezekre már magas, díszesen formált és drága anyagból készült obeliszkek kerültek. A Veiszlovits-, Lőwy-, Lévy-, Bródi- vagy Edelstein-műhelyek egyre drágább anyagból, egyre mutatósabb obeliszkeket készítettek.

Az obeliszkek leggyakrabban használt sírjele a kereszt és a fűz. A kereszt ott látható a katolikus (Dévald), a görögkeleti (Farcaș), a görögkatolikus (Mihálylovics, tárcsakereszt) és az evangélikus (Rimler) hiten lévők obeliszkjén.

A ritkábban használt olaszkoszorú díszíti Balogh Mihály 1933-ban felállított obeliszkjét (az említett 1862-es síremléken szintén ezt a motívumot láthatjuk).

Családi címer nagyon kevés síremléken van, ilyen az árvaszéki ülnök alsócernátoni Cseh Zsigmond obeliszkje.

A fűzben kereszt motívum Pázmány Sándor (1959) síremlékére később került. Az obeliszk 19. századi, amit az 1900-as évek közepén átvéstek.

Az ovális, márványkeretes fényképek sírjékként az obeliszkekre elvértve kerültek fel. Az 1912-ben elhunyt Lányi Gyula

emlékét fényképe is őrzi a családi obeliszken. Olyan, 1987-ben átvéselt obeliszket is találunk, amelyre többet is tettek. Mihuțiu Gheorghe obeliszkjén három is van.

A református vallás hívei az obeliszkekre is a legelterjedtebb szimbólumukat, a fűzfát vésették. Ezt tették Nagy Lajos hozzátartozói is. Az 1945-ben faragott obeliszke felső harmadában szakavatott kéz által vésett fűz készült, felette pedig az ismert A.B.F.R.A. (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt rövidítés) olvasható. A kőfaragó hozzáértését dicséri a Tóth Imre tanító 1901-ben készült obeliszkjének szépen vésett betűi és fűzfa sírjele.

Az utóbbi évek szokása, hogy különböző, a kereskedelemben kapható sírjeleket (műanyag?) ragasztanak az átcsiszolt, átírt obeliszkekre. A kereszt, Krisztus-fej és más díszek mellett a szakavatatlan kéz véste szöveg csúfítja el az obeliszkek egy részét. A régen használt esztétikus betűk ékszerűen mélyítettek voltak. Ma sok esetben a betűk környezetét vésik ki, ami a síremlék esztétikai értékét nagyban csökkenti. Ez feltehetően pénz és szaktudás függvénye.

Az obeliszkek anyaga. Ezekre a síremlékekre legtöbb esetben a „márvány obeliszke” kifejezést használjuk, ami sok esetben nem fedí a valóságot. Legtöbbjük anyaga valóban márvány, de készülnek tömött mészkőből és kemény gránitból is.

A márvány – mint módosult mészkő – időtálló, kevésbé roncsolódik és különleges fényállósága miatt kiválóan alkalmas síremlékek készítésére. Egyenletesen sűrű szemcsézetük miatt könnyen fényezhetőek és sokféle színben fordul elő. Az obeliszkek legtöbbször fekete, szürke és fehér. Mint a gránit mellett a legismertebb díszítő és építési anyag, a márvány megnevezést gyakran használják a fényezhető, tömött mészkőre is. A márvány a tömött mészkőből alakul ki nagy hő és nyomás hatására, e magas energiaszinten szerkezetében nagyméretű kalcitkristályok alakulnak ki. E jelenségnek köszönhetően a márvány jól faragható és könnyen fényezhető.

A tömött mészkő is bizonyos mértékig fényezhető és könnyen faragható.

A síremlékek gyakran használt anyaga a gránit. E magmás kőzet szerkezete, színe és rajzolata igen változatos. Rendkívül kemény, nehezen megmunkálható, de igen értékes díszkő. A savas és lúgos hatásnak és az időjárás viszontagságainak ellenáll, fényét nagyon hosszú időn át megőrzi.

Az 1990-es évek elején egyre nagyobb számban jelentek meg a semmire nem hasonlító sírkövek és sírhelyek. Az olcsó import díszítőkövek nagy mennyisége elárasztotta a piacot. A leleményesség pedig új formákat hozott létre, amelyek mára már divattá váltak, megváltoztatták a korábbi ízlést. Új temetői arculatot alakított ki a szokatlan formában készített sírkövek nagy száma. Rohamos elterjedésének a felhasználásra került import anyagok olcsósága adott lehetőséget. Az ellenőrzés nélkül importált díszkőállomány legnagyobb része csak nevében volt márvány vagy gránit. Az alacsony ár nagy vonzerőt jelentett, csak a későbbiekben derült ki, hogy a kő színe megváltozik, fénye megkopik és a felülete bomlásnak indul. A gránit is – amely legtovább tartja formáját, fényét és színét –, ha silány minőségű (ún. kiömlési kőzet), néhány év alatt tönkremegy.

A keresztben végződő kövek, az önálló kereszték és az obeliszkek mellett sírkőnek (a sírhely megjelölésére és az elhunyt azonosítására szolgál) számít az ún. *kettétört oszlop* is. Az oszlop szimbolizálja a föld és az ég közti kapcsolatot, az életfa szerepét tölti be. Mint a megszakadt, néha idő előtt kettétört élet jelképe a 19. században gyakran használt sírjel volt (a kettétört fatörzs párja a sírjel szimbolikában). Egy átcsiszolt, átírt, 1960-as, sima (általában vájatoltak) gránit (labrador) oszlop levéldísz közé vésett tárcsakeresztje görögkatolikus elhunyt utal. A szövegmezőt magában foglaló talapzat kiszélesedő, szépen faragott vállban végződik, az oszlopindítás szintén szakavatott munka.

Az 1963-ban elhunyt Enătescu Ioan ezredes kettétört mészkő oszlopa terméskő talapzaton áll. A szépen faragott szövegmező és a fatörzset utánzó oszlop a kiemelt figyelmet érdemlő síremlékek sorába tartozik.

Vaskeresztek a temetőben

Temetőinkben a hagyományos, jól ismert sírjelek – a keresztek, a tábla alakú sírkövek, az obeliszkek és a fejfák – mellett az utóbbi évtizedekben készült vas emlékek száma is jelentős.

A 19. század végén és a 20. század elején készült öntött- vagy kovácsoltvas sírjelek ma már a Rulikowski temető jelentős értékeinek számítanak. Az állami temetkezési vállalat által forgalmazott hullámlemez keresztek és protestáns emlékek egy része még fellelhető. Az egyszerű, fa emlékek helyett a hátramaradtak valami maradandóbb, személyes sírjelet akartak állítani a temetés után a rendbe tett sírra. A szűkös lehetőségek és a szocializmusban kialakult leleményesség hozta létre a vas sírjelek divatját. Ezek százával készültek, mindegyik egyéni elgondolással és kivitelezéssel, legnagyobb részben az akkori állami vállalatok műhelyeiben, ottani anyagból és persze munkaidőben. Majd kihozták őket... Készítésükhöz felhasználtak különböző préstermi hulladékot, betonvasat, csöveket és profilokat. Aki a bútoriparban dolgozott, természetesen a fát használta fel erre. Nagyon sokféle formában készültek, és tisztelet a kivételnek, nagyon kevés ízléssel. A hegesztett, különböző hajlított formákkal felcícomázott keresztek, vagy a feliratot tartó – általában fordított u alakú – református vas emlékek látványa lehangoló. Hasonló okból és hasonló módon készültek abban az időben a sírhelyek kerítései is. Hihetetlen csúnya oszlop-lánc kombinációk születtek, vagy vékony anyagból hajlítgatott kerítésutánzatok. Nagy leleményességre vall a barkácsolt házikók sora, amelyek a szélről védték a gyertyákat. A temetői padok jó része is ezekkel párhuzamosan került a temetőbe.

Bár nem tartozik a témához, de meg kell említeni, hogy a könyvespolcok és a virágtartók szintén így kerültek a lakásokba. Külön „színfoltjai” voltak a városnak a tömbházak körül kialakított zöldséges kertcskék (!) kerítései. Ezek is gyári anyagból, jobb esetben hulladékból készültek, majd az amúgy is pocskék szocreál építészetiünk kiegészítői lettek. Ide tartoznak a tetőantennák százai is, amelyet kénytelen volt mindenki saját

maga összeállítani. Szerencsés módon ezek a fordulatot megelőző évtizedek történéseihez tartoztak, mára már eltűntek.

A Rulikowski temető vasból készült sírjelei jórészt megvannak. Bármilyenek is (az utóbbi húsz év giccsáradatához azért nem érnek fel), a sírkert arculatához tartoznak, egy temetői (temetkezési) szokás részévé, kortörténeti emlékké lettek. A sírjelek után kutakodva megkerülhetetlenül számolni kell velük.

A temető sírjelei

Nemzeti kultúránk folyamatosságát – többek közt – bizonyos szokások is biztosítják. Ilyen a halottas szokásokhoz kapcsolódó jelrendszer is, amely az elődök, a halott ősök tiszteletével függ össze.

A sírjel ennek a jelrendszernek a része, tárgyi kelléke vagy képi kifejezőmódja. A sírköveken látható jelek és díszítmények nyelvi segítség nélkül is üzenetet közvetítenek. Tudatják velünk a vallási hovatartozást, kifejezik a gyászt, az elmúlást, valamint az újjászületésbe, a túlvilági életbe vetett hitet. A sírkövek és a fejfák díszítményeinek jelképes értéke van, vizuális szöveggént meghatározott mondanivalót közölnek. Az évszázadok alatt kialakult, szokássá vált jeleket használva összetartozásunkról adunk tanúbizonyosságot. A sírjelek kialakulását egy adott közösség társadalmi és gazdasági helyzete is meghatározza. Idővel azonban ezek változnak is, mivel a hagyományt a divat befolyásolja (jó vagy rossz irányba).

Ma már csak a Rulikowski temetőben láthatók az alábbiakban bemutatásra kerülő hagyományos sírjelek, egykor azonban Várad többi sírkertjében is használatosak voltak. Jelen esetben csak a 19. századi és a 20. század első harmadában használt, legértékesebb és legritkább vésett és faragott szimbólumokkal foglalkozunk. Ezt az időszakot követően sajnálatos módon elterjedtek a sablonos, betonba öntött sírjelek, majd a ma használatos, sokszor értelmetlen üzenetet közvetítő díszítmények.

A legrégebb sírjelek

A temető ma ismert legrégebb sírköve 1786-ból való, ez egy keresztben végződő elnagyolt kő. A sírkő minden esetben sírjel is. A szív alakú kövek magyar nyelvterületen a 18. század második felében terjedtek el. A szív a szeretet és a szerelem jelként vált közzismertté. Sírjelként a családi összetartozás szimbóluma, de vallási üzenetet is hordoz, a Jézus szíve tiszteletével van kapcsolatban.

A 19. században már egyre gyakrabban került a sírokra térben vagy síkban kifaragva, vagy vésett és faragott szimbólumként.

Egy 1907-ben készült kövön a vésett, lángoló szívet egy kereszt és egy horgony töri át, mint a hit, remény és a szeretet szimbolikája. A lángoló szív az Isten iránti forró szeretet jele.

Poynár Demeter 1821-ben faragott sírkövét befele csavarodó csigavonal szegélyezi. Ez a halált, a megérkezést jelképezi, valamint a lélek túlvilági útját, az Istenhez vezető utat. A fentiek az ún. keresztben végződő, tábla alakú sírkövek sorába tartoznak. Síkban vagy térben ábrázolva, a kereszt a katolikus vallás legelterjedtebb sírjele. A halál és az élet jelképe egyszerre, a szenvedésnek és halál feletti győzelemnek is a szimbóluma. A kő- vagy vaskeresztek ismert díszítményei a temetőnek. Megmaradt még egy-két ritkaságszámba menő öntöttvas kereszt is, temetőkultúránk és a váradi vasművesség remekeként.

A növényi motívumok. Virágszimbolika

A virág általában az életörömet, az életerőt, a halálon aratott győzelmet fejezi ki. Kelyhe a jövő reményét, a bimbó pedig a rejtett lehetőséget szimbolizálja (kehely és bimbó a korabeli sírkerítések kedvelt motívuma is).

A *rózsát* a virágok királynőjének nevezik, a szeretet virága (a népművészeti növényi ornamentika legáltalánosabb díszítőeleme is). Az ókorban Afrodité és Vénusz virága volt, a szerelem jelképe. Már ekkor is kapcsolatba hozták a halállal, az ősök

tiszteletével (Rosalia). A középkorban csak a kolostorok gyógynövényei mellett kaptak helyet, majd egyre jobban elterjedve, a legtöbb szimbolikus jelentéssel bíró virág lett. Az ártatlanság, tisztaság és az égi szeretet jelképe.

A rózsza egyaránt jelképezhet az étellel és a halállal kapcsolatos fogalmakat. A keresztény szimbólumrendszerben Isten jelképe, az abszolút létet testesíti meg. Jelképezi Krisztust, Szűz Máriát, a mártíromságot, az erények közül a szeretetet, valamint Szent Erzsébet és Szent Dorottya attribútuma is.

A középkorban Szűz Mária volt „a tövis nélküli rózsza” (rosa mystica), az a virág, amely megőrizte eredeti ártatlan állapotát (a tüske a bűnbeesés jelképe, a pünkösdi rózsának nincs tövise). Szűz Mária a szeplőtelen fogantatás révén mentesült az eredendő bűn alól (fehér rózsával ábrázolt Szűz Mária).

A vörös rózsza Krisztus sebeinek, szenvedéseinek a jelképe is. A virág a megváltásra, a feltámadásra és a halhatatlanságra is utal. A vörös rózsza a mártírok sebeire és halálára utalva, utal Jézus öt sebére és a mennyei szeretetre. Így a virág szimbolizálja Krisztust a kereszten, vagy helyettesíti a feszületek korpuszát (sírjelek, amelyek a kereszt köré csavarodó rózsaszálakat ábrázolják).

A rózsza a sírokon a szülői szeretet szimbóluma is.

Szent Erzsébet életének három rózsacsodája közül az ismertebb az, amikor a kötényében lévő és a szegényeknek szánt kenyér rózsává válik. Sírjelként ezt ábrázolják, mint a keresztény ájtatosság és könyörületesség szimbólumát.

Szent Dorottya szűzies mártíromságának jelképe szintén a fehér rózsza.

A véséssel nehezen ábrázolható letört szárú rózsát a Rulikowski temetőben a 19. század második felében már használták sírjelként. Mint a korai, váratlanul bekövetkezett halál szimbóluma általában (az évtizedek során mint a kettétört, megszakadt élet ábrázolása már azok sírköveire is felkerült, akik halála különösebben nem volt meglepő, sőt díszítményként az utóbbi 50–60 évben divattá vált) néhány éves gyermekek és fiatalok

sírkövére vésték. A ma fellelhető legkorábbi ilyen jelkép egy 1873-ban készült síremléken látható olaszkoszorúban. Két testvérnek állítottak ezzel emléket: egy kislánynak, aki tizenegy hónapot, és bátyjának, aki három év és tizenegy hónapot élt. Két nagyon korán elhunyt gyereknek állít emléket a már említett, 1873-ban készült sírkő. Itt az olaszkoszorúban ott a letört szárú rózsza is.

A letört szárú, vésett rózsza kisszámú, értékes 19. századi emlékét egy 1899-ben készült, keresztben végződő, tábla alakú sírkő őrizte meg. A gondosan vésett virág a keresztoszárak találkozásánál egy tízéves kislány hirtelen halálának állít emléket.

A 20. század legelején készült sírkövek egyik legszebb fehér márvány példánya egy 1906-ban elhunyt kisfiúnak állít emléket a rózsza motívummal. A vésett motívum a század első felében még használatos, de ritkán előforduló sírjel. Ennek egyik 1939-ben vésett változata látható egy huszonkét éves korában elhunyt lány sírkövén. Az ismert Veiszlovits-féle műhelyben készült 1916-ban a temető legkisebb obeliszkje (90 cm), amely egy csak néhány hónapot megélt kislánynak állít emléket. A vésett rózsza a keresztre csavarodva Krisztust (a korpuszt) szimbolizálja a sírkövön. A kereszt szárára más virág is ábrázolásra került. Így egy féloszlopon egy gondosan vésett tulipán került fel. Már 1946-ban vésték azt a rózsát, amely egy fűz alá került, jelezve így az elhunyt vallási hovatartozását is. A rózsza mellett más szimbólumok is gyakran helyet kapnak a sírköveken: leggyakrabban a kereszt, a fénykép vagy más virággal együtt.

Az 1900-as évek első felében a jól képzett mesterek értékes faragványokat hagytak maguk után. A domborműként ábrázolt rózsza egy-egy példánya a sírkőfaragás kiemelt jelentőségű – máig túl nem szárnyalt – remeke. A helyi sírkőfaragás egyik legszebb darabja egy 1922-ben, egy tömbből készült emlék. A korán elhunyt kisfiú sírfeliratát a sírkő egész magasságában egyik oldalt egy rózsafa határolja. Itt a virág mellett a halott égbe szárnyaló lelkét szimbolizáló galamb is megjelenik. Egy eltört

szárú virág szakavatott kéz által faragott darabját nézhetünk meg egy 1940-ben felállított síremléken.

Az 1940-es, 50-es években különösen jó minőségű öntött sírkövek kerültek a temetőbe. Egy 1943-ban készült sírkövön még a sírvers is az említett virághoz kapcsolódik: „Az ő porából lett egy rózsa”.

A véséssel nehezen ábrázolható rózsát Váradon a 19. század második felétől kezdik gyakrabban használni. A katolikus egyház szertartásában a rózsának jelentős szerep jut, a vértanúság, az önfeláldozás szimbóluma Szent Erzsébet kezében is ott van. Mint a korai halál, a megszakadt élet jele került fel a fiatalon elhunytak sírkövére az eltört szárú rózsa. Jellegzetes sírjel a letört szárú rózsa olaszkoszorúban. A koszorú a halált követő végtelen létet (kör), a világmindenséget szimbolizálja. Egy 1873-ban faragott sírkövön ezzel a ritkán látható sírjel véssett változatával állítottak emléket két nagyon korán elhunyt testvérnek. A rózsamotívum hagyománya ma is él, de inkább öntött, sablonos változatban, jelentéstartalom nélküli díszként...

A *tulipán* a szeretet, a szerelem jelképe, a népművészeti növényi ornamentika általános díszítőeleme. A síremlékeken a házastársi szeretet és összetartozás szimbóluma, annak a reménynek a kifejezője, hogy a felek a halálon túl is találkoznak, ott is együtt lesznek. A Rulikowski temetőben csak elvétve láthatunk ilyen motívumot. Egy kehely két oldalát virágok határolják, feléje pedig egy lángoló szívet véstek. A virágok: a tulipán és a vele egy szárból kinövő nefelejcs. Ez utóbbi mint az emlékezés, a hűség és az Isteni parancsokra való figyelmeztetés jele került a tulipán mellé. A kehely felé egy lángoló szívet is véstek, ami szerelmi üzenetet is hordoz, de szimbolizálja az Isten iránti szeretetet is.

Hagyományosan temetői virág (halottak napi) a krizantém, és mint minden virág, a mulandóság jelképe, de a feltámadás és a túlvilági élet reményének, hitének, az élni akarásnak is a szimbóluma.

Szomorúfűz. A növényi motívumok közül a református szimbólumként használt szomorúfűz a legismertebb. A gyász, a szomorúság, a lemondás jelképe, de kifejezi a túlvilági életbe vetett hitet is. Mint sírjel az 1830-as és 1840-es években Debrecenből terjedt el. A fa és fejfa összefüggés előzménye az élő fa ültetése volt a sírra. A fűzfa az égbe vezető utat is jelképezheti, de egy egyszerűbb felfogás szerint a fa vesszője könnyen gyökeret ereszt, így az újjászületés jelképe is.

A Rulikowski temetőben ennek a szimbólumnak két igen korai vésett emléke még túlélte az eltelt évtizedeket. Egy kisméretű, 1859-es kövön a gondosan vésett fa alatt egy sírkő is látható. Ez a Rulikowski temető – ma látható – legrégebbi fűz-ábrázolása. Egy másik, 1864-es kövön a szomorúfűz-ábrázolás és a szépen mélyített betűk a kőfaragó hozzáértéséről tanúskodnak. A harmadik legrégebbi fűz 1866-ból való, és ebben az esetben is vékony vonalakkal, valóságghűen ábrázolták a fát. A felsorolt legkorábbi szomorúfűz-ábrázolások a valóságghű megjelenítésre törekedtek. Az aprólékosan kivésett lehajló ágak felismerhetőbbé tették a fát, érthetőbbé a szimbolikus tartalmat. Ez a kőfaragók szakmai hozzáértését dicséri és azt a törekvést, hogy ezt a jelképet minél könnyebben beültessék a köztudatba.

A 19. század utolsó harmadában, amikor a szomorúfűz jelentése ismertté vált, egyre inkább a leegyszerűsített, stilizált ábrázolás került előtérbe. Bizonyos sémák megtartásával (pl. a dombról kinövő fa) az egyszerűbb, szimmetrikus és néha sztereotipikus megoldások figyelhetők meg. Ebben az időszakban a szomorúfűz mondanivalója, üzenete ismertté és információ-tartalma könnyen megfogalmazhatóvá vált, egyszerűen érthető jellé. Elegendő volt a fa ikonikus ábrázolása, a domináns részek stilizálása. A neogótikus Darvasy-kőre 1868-ban vésték a szomorúfűzet. Ennek a romantikus stílusú formának a műkő változatai még a két világháború közti években is gyakoriak. Ilyen egy 1915-ben felállított neoromantikus, fűzzel díszített emlék, amelyre szintén az említett szimbólumot vésték. Ha-

sonló stílusban faragták azt az 1916-os sírkövet is, amelyre gyakorlott kéz véste az elmúlás szimbólumát.

A sírjel különösen értékes ábrázolása az, amikor a sírkőtáblára egész lombzuhatag hull alá. Mint más esetben is, ezen a sírköveken is ott láthatjuk a fűz-kereszt kettős motívumot. Az 1800-as évek második felében megjelent a tábla alakú sírkövek csúcsban végződő változata. Ennek legrégebbi fennmaradt példánya 1867-ben készült. Szerény kivitelben és különböző magasságban fordulnak elő, a szövegmezőt nem határolja keret, a talapzatot néha profilált díszítés különíti el a kő felső részétől. Az ilyen sírkövek minden díszítménye csak maga a sírjel (kereszt, fűz, néha olaszkoszorú). Már a Veiszlovits-műhelyben faragták ennek a típusnak azt az 1880-as változatát, amelyre egy stilizált fűzfát is véstek. A 19. század tábla alakú, fűzzel díszített síremlékei között kiemelkedő értéket képvisel az 1899-ben készült Haraszi-kő, amelyre a fűz szépen stilizált változata került. Ritkábban előforduló szimbólum az a kettős ábrázolás – egy romantikus stílusú, 1873-ban készült sírkövön –, amikor a szomorúfűz tövéből egy kereszt nő ki. Az obeliszkekre a református hitet követők sírjeleként igen változatos formában vésték be ezt a motívumot, ami a kereszt mellett a leggyakrabban használt sírjel. Ilyen, talán a legelsőként lévő fűzfa látható egy 1890-ben készült obeliszken. Több esetben ott van a kereszt is, mint a vallási elkülönülés jele. Néhány esetben a fűz és a kereszt egyetlen motívumként került fel a síremlékre, mint az 1956-ban újra vésett egyik obeliszken is láthatjuk. Az obeliszkek esetében a fűz felett ritkán látható az ismert református rövidítés, az A.B.F.R.A. (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt).

A Rulikowski temetőben ennek a szimbólumnak két igen korai vésett emléke még túlélte az eltelt évtizedeket. Egy kis méretű, 1859-es kövön a gondosan vésett fa alatt egy sírkő is látható. Egy másik, 1864-es kövön a szomorúfűz-ábrázolás és a szépen mélyített betűk a kőfaragó hozzáértéséről tanúskodnak.

A *kehely* mint református szimbólum vésett változata, szintén több esetben előfordul. A 19. század utolsó harmadában a

nemesi, de főleg a polgári temetkezés jellegzetes sírjele lesz az obeliszk, a vaskerítéssel körülvett és tujákkal díszített sírhelyeken. Ezeken a szomorúfűz és a kereszt az általánosan használt sírjel.

A temetői motívumkincshez tartozik az ún. *olaszkoszorú* is. A zárt vagy nyitott koszorú kör formáját stilizált levél- vagy virágfüzérékből vésték, faragták vagy öntötték ki.

A kör az egyik legrégebbi jelünk, amely a végtelenséget, az örökké megújuló és körbefutó létet, a világmindenséget szimbolizálja. Sírjelként az olaszkoszorú a halált követő végtelen élet, a halhatatlanság jele. Mint minden koszorú, az éghez való tartozást, az Istennek szenteltséget jelképezi. A halotti koszorú az elhunytat az Isten védelmébe ajánlja.

A Rulikowski temetőben az olaszkoszorú legrégebbi, vésett változatát egy 1862-es obeliszken láthatjuk. Formáját tekintve erről a síremlékről elmondhatjuk, hogy minden bizonnyal ez a temető legrégebbi obeliszkje (szomszédos oldalára keresztet véstek). Az öntött változat látható egy 1960-ban újravésett síremléken. A halhatatlanság szimbóluma ez esetben egy tömött levélkoszorú formájában maradt meg. (Az olaszkoszorú a sírkerítések kedvelt díszítménye, kovácsoltvas változatai a vasművesség remekei közé tartoznak.) A koszorúban letört szárú rózsát véstek két kisgyerek emlékére, jelezve a hirtelen halált és a halhatatlanságba vetett hitet. Egy 1932-ben felállított síremléken az olaszkoszorú egy kereszt szárait fonja körül, szimbolizálva a megváltás által nyert örök életbe vetet hitet.

A kehely a liturgiában Krisztus vérének edénye, az egyik legszentebb keresztény szimbólum. A középkorban Krisztus sírját jelképezte és az egyházat, amely ebben az edényben fogta fel az Ő vérért. Az engesztelő véráldozat és a kegyelem szimbóluma, jelképe a hitnek és a bűnbocsálatnak. A sírköveken a keresztény hűség és az örök élet szimbóluma. A református egyház is gyakran használja imakönyveken, templomi tárgyakon, síremlékeken. A szomorúfűz után a kehely a leggyakoribb jelkép. Az 1950-es évektől a református hiten lévő sírkövein egyre gyak-

rabban jelenik meg a kehely. Ennek egy vésett változata egy 1961-es márványlapon maradt meg. Egy korabeli obeliszkre új felirat került és sírjelként a vésett kehely is. A kehely domborműszerű ábrázolása (faragott vagy öntött) is fellelhető. Ritkább esetben az A.B.F.R.A. rövidítés is a kehely mellé került.

Egy 1885-ben elhunyt „plébánus” sírkövén a keresztszárak találkozásánál ott látható a mise során az átváltozó bor befogadására használt kehely (oltáriszentség), mint a keresztény hűség jelképe. Felette sugárkoszorúba az IHS monogramot vészték. A kehelyre került még a bölcsesség, az isteni titok, a papi hivatás attribútuma, a Biblia is. A kereszt mint a megváltás eszköze lett bevésve, a horgony pedig a remény (feltámadás és megváltás ókeresztény sírszimbólum) és a papi hűség jelképeként.

Ritka, talán a kereszt eltüntetésére használták azt a megoldást, amikor a kehely fényképként került a síremlékre.

Az összefonódott szárú virág a házassági hűségnek, az évtizedes összetartozásnak állít emléket. Egy-egy ilyen szépen faragott sírjel a temető kiemelkedő értékű emlékei közé tartozik.

Az élő fa a sírhelyek szimbolikus díszjele is (életfa, a tudás fája), az égbe vezető út, az öröklét jele. A derékba tört élet jelképes ábrázolását egy-egy eltört törzsű fa szépen faragott változata örökíti meg.

A halott égbe szárnyaló lelkét a galambábrázolások jelenítik meg. A madár a Szentlélek jele is, de az ártatlanság és a szelídség jelképeként gyakran kerül a gyereksírokra.

Az élet szimbóluma

A *fa* (az életfa, világfa) az egyik legrégebbi növényi szimbólumunk. A lombhullató fák az újjászületés, az örökzöldek pedig a hosszú élet, a halhatatlanság jelképei.

Régi temetkezési szokásunk része az élő fa ültetése a sírra. Ezzel megjelölve a halott nyughelyét, kifejezték annak tovább-

élésében való hitet is (gyümölcsfa ültetése egyes vidékeken még ma is szokásban van).

Várad temetkezési szokásainak része volt az, amikor az elkerített sírhelyek négy sarkába fenyőt ültettek. A tujafenyők a nagyméretű sírhelyek ízléses kerítéseinek négy sarkában dísznővényként is szolgáltak, hozzájárulva egy jellegzetes – ma már múlóban lévő – temetőkép kialakulásához. Jelenlétük az 1800-as évek utolsó harmadától az 1920-as évekig még ma is nyomon követhető a Rulikowski temetőben (így volt az Olasziban is). Feltehetően egykor nemcsak mint dísznővény került a sírhelyekre, de szimbolikus jelentése is ismert volt. Ismerve azt, hogy az örökzöldek, a fenyők és a ciprusok a hosszú élet és a halhatatlanság jelképei, tudatosan díszítették ezekkel a sírokat.

Ma már a régi sírhelyek fái kiöregedtek, legtöbb kipusztult. Pótlásukkal nem törődnek, szimbolikájuk is alig ismert.

A temető régi sírhelyei közt egy hatalmas fa (lombhullató) vonja magára a figyelmet. Az akár száz éve is elültetett csemeteránőtt a sírkerítésre. Most úgy néz ki, hogy a kerítés a törzs egyik oldalán behatolva, a másik oldalon folytatódik. Fordítva van: a kerítés nem állhatott az élet és az akarat jelképe, az élni akaró fa útjába.

Ritkán használt sírjelek

Ma már alig találunk az 1885-ben elhunyt Lázár Miklós „plébánus” sírkövén lévő sírjelhez hasonlót. A kereszt szárainak találkozásán egy Biblia látható, amit egy kehely (a mise kelyhe, Krisztus vére), valamint egy kereszt (hit) és egy horgony (remény) szimbolikus jelei törnek át. Felettük az IHS monogram dícsfényvel övezett változata van. Az IHS Jézus nevének görög rövidítéséből származik, ami a 17. századtól már általánosan elfogadott jezsuita jelkép. A sírköveknek is gyakori szimbóluma, amelynek többféle feloldása is született, így például Jesus Homnibum Salvator (Jézus az emberek megváltója).

Feltehetően egyedülálló az a díszítmény, amit az 1863-ban elhunyt Szaniszló Eszter sírkövén láthatunk. A csúcsívben vég-

zódó sírkő felső mezejét egy koporsót közrefogó hétfős csoport vésett ábrázolása tölti ki. A sírfelirat szerint az elhunyt anyát hat gyermeke gyászolja. Ők két hármass csoportban, nevüket kiírva lettek megörökítve. Középen, a koporsó mögött, egymás kezét fogva látható az anya (esetleg egy angyal) alakja. A sírfelirat felett az ismert református formula: A.B.F.R.A. (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt) olvasható.

Sírjel a 19. század utolsó negyedétől egyre gyakrabban használt *márványkeretes fénykép* is. Meglétük napjainkig nyomon követhető, de már a színes fotók divatját éljük... Bauma Vincze önkéntes tizedes megrongált fényképe 1916-ban került a sírkövére. A részletes sírfelirat azt közli velünk, hogy 19 évesen hunyt el a tiroli harctéren.

A nemesi temetkezési szokások általánosan használt kelléke a *címer*. Néhány érdekes példány ebből is megmaradt még a Rulikowski temetőben.

A *szobrok és domborművek*, valamint az érdekes motívumokkal díszített kovácsolt- és öntöttvas kerítések a temető külön fejezetet alkotó értékei.

A fentiekben bemutatásra került sírjelek váradi temetkezési kultúránk - lassan feledésbe merülő - kiemelkedő jelentőségű értékei.

A hagyományos szimbólumok használata és jelentéstartalmuk ismerete temetkezési szokásaink továbbélését jelentené. A hagyományait őrző és ismerő közösség könnyebben megőrzi identitását.

A szülőföld ismeretéhez a „temetőföld” ismerete is hozzátartozik. A maradandóság szimbólumai ezek, vállaljuk ezt az örökséget!

A temető legrégebbi sírköve
- 1786-ból

Öntöttvas kereszt, temetkezési
kultúránk egyedülálló értéke

A temető legrégebb, tömött mészkő
obeliszkje. Fajk Májor János
síremléke 1851-ből

Az 1963-ban elhunyt Enătescu Ioan
ezredes kettőtört mészkő oszlopa

Az 1912-ben elhunyt Lányi Gyula emlékrét fényképe is őrzi a családi obeliszken

Egy 1943-ban készült sírkövön olvasható: „Az ő porából lett egy rózsza”

Az 1899-ben készült Haraszti-kő, amelyre a fűz szépen stilizált változata került

Egy 1885-ben elhunyt „plébános” sírkövén látható a kehelyszimbólum

A SÍREMLÉKSZOBRASZAT EMLÉKEI

Az alábbiakban a Rulikowski temető régebbi sírjait díszítő szobrokat és domborműveket igyekszünk bemutatni. A rendelkezésre álló kisszámú emlék legtöbbje azonban helyi temetkezési kultúránk említésre és megőrzésre érdemes darabja.

A 19. század első feléig a keresztény temetkezési szokásokat az egyházak irányították. A század második felétől egyre inkább a törvényi szabályozás dominált. Már 1868-tól törvény írta elő azt, hogy a felekezetek közösen – elkülönítés nélkül – használják a temetőket. A városi sírkertek köztemetők lettek. 1870-ben a váradi Rulikowski temető szintén ezzel a rendeltetéssel nyílt meg. A vallási szegregáció megszűntét más változások is követték. Az egyik ilyen a síremlékek formavilágának megváltozása, vagy az, hogy a vallásos irány ikonográfiailag részben a háttérbe szorul. (A szakrális funerális emlékek 19. századi dominanciája az elpusztult Olaszi temetőben jobban nyomon követhető volt). A 20. század első negyedétől az addig jellegzetes sírkőtípusokat végképp újabbak váltják fel (pl. a nagy alapterületű, kerített és obeliszkkel díszített családi sírok megszűntek). A megváltozott politikai helyzet, a gazdasági és kulturális prosperitás visszaesése a temető összképén is nyomot hagyott.

A 19. századi városi temetkezésre általában jellemző volt a síremlékszobrászat szerepének növekedése. Ezek az emlékek arculatformáló díszítményei a temetőknek, üzenetet közvetítenek. A hozzátartozó vagy az alkotó haláláról formált, vallásos érzését közvetíti, élőként örökíti meg az elhunytat (mint a sírkövek fényképei), vagy szimbólumok segítségével informál.

A Rulikowski temető régebbi szobrai és domborművei helyi temetkezési kultúránk értékei. Az utóbbi két évtizedben forgalomba került „szobrok” és funerális kiegészítők sok esetben csak az architektúra részei, divatcikknek.

A váradi Rulikowski temető szakrális emlékei közt van az a *Mária-szobor* 1896-ból, amely a Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Immaculata Intézetének sírhelyén áll. Ez egy Szeplőtelen Fogantatás (Immaculata) szobor, a kígyó fejét tipró Szűz Mária (Kígyótipró Boldogasszony) egy földgömbön áll, mögötte holdsarló. Ezek az attribútumok az Immaculata-szobrok jellegzetes szimbólumai. Szűz Mária a földgömbön (világmindenség) tekergő kígyó fejére lép (itt mellette van az alma), ezzel jelezve, hogy tisztaságával és szentségével uralkodik a bűn felett. A mögötte megformázott holdsarló a világ mulandóságára utal, az újjászületés, az eljövendő üdvösség jelképe. Szűz Mária leengedett karral, előre fordított nyitott tenyérrel lett ábrázolva. A kifele fordított tenyér az adás jelképe, a nyitott kéz az igazságosságot, a becsületességet, az alázatos alárendeltséget szimbolizálja. Ez a temetői Szűz Mária mintha azt mondaná: *Íme, Uram, itt vagyok tiszta lelkiismerettel, ártatlanul.*

Temetői síremlékek gyakori alakja *Szent Erzsébet rózsákkal*. Ikonográfiai ábrázolásának egyik leggyakoribb témája a rózsalegenda. A fehér rózsza a tisztaság, a vörös pedig a vértanúság, a Paradicsomba jutás jogának jelképe. A könnyörületességet, az önfeláldozást és a lemondást szimbolizáló Szent Erzsébet egy szépen megmunkált emléke a Rulikowski temető kiemelt értékű síremlékeinek egyike.

Egy szoborcsoport a *Szent Családot* ábrázolja az Úr előtt. A Mennnyország kapuját érzékeltető bolthajtás felett a román nyelvű bibliai idézet néhány szava igazítja el az érdeklődőt. Ez Máté (11,28) evangéliumából való: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok...” Ez az alkotás a földi létben megfáradt hívő lélek, Isten és a megnyugvást jelentő megváltás iránti bizalom allegóriája.

Két gyermek síremlékét egy szárnyas *gyermekangyal* (puttó) díszíti. Az 1941-ben készített barokkos, szárnyas égi hírnök az előtte lévő keresztre egy ún. olaszkoszorút tesz. A feltámadást hirdető, a holtak lelkét az égbe vivő angyal virágokból font, kör alakú koszorúja az örökké megújuló, körbefutó létet, a világmindenséget szimbolizálja. Az ún. olaszkoszorúk a halált követő végtelen élet jelképei. A kompozíción kifaragott kereszt a hívő embernek Krisztus halálát idézi fel, de mint itt is, jelenti a feltámadás, az örök élet reményét is.

Egy nagyméretű dombormű *galambok és növények* között ábrázolja a hétévesen elhunyt kisfiút. Síremlékeken a galamb a Szentlelket jelképezi, az Isten hívásának engedő lélek szimbóluma. Mivel kisfiúnak állít emléket a sírkő, a galamb itt a szelídség és ártatlanság jelképe is. A kifaragott növények közül a virágok a mulandó földi létre, a gyorsan hervadó örömekre utalnak, a fa pedig az égbe vezető utat jelenti.

Galamb került egy egész alakos női szobor vállára is. Az említett jelentéstartalom mellett a madár itt a gyengédségre, a szelídségre vagy az ártatlanságra is utalhat.

Több sírhelyen a *megváltó, felszabadító Krisztus alakja* vagy csak töviskoszorús feje lett megmintázva. A háttérben legtöbb esetben ott a kereszt, mint szenvedésének és halál feletti győzelmének szimbóluma. A kapucinusok sírhelyének 1899-ben állított feszülete a Rulikowski temető talán legszebb ilyen jellegű emléke.

A gyászolók szomorúságát kifejező emlékek egyik kiemelt értékű darabja egy bánatos *női alakot* mintázó, 1920-ban készült síremlék. Az anya fiát gyászolja, aki mint a 101-es gyalogezred tisztiiskolása 1915-ben, Krukienicében esett el.

Más esetben egy földre boruló alak fejezi ki a gyászolók mérhetetlen fájalmát és szomorúságát.

Monumentalitásra törekedve, az antik szobrok utánérzetével állít emléket egy anyának egy oszlopcsarnok alatt megmintázott női alak.

A kevés számú fejfa közül hely- és irodalomtörténeti szempontból is jelentős a Bölöni Sándoré. Az 1939-ben született Bölöni Sándor az Állami Színház magyar tagozatának irodalmi titkára volt, újságíró, műfordító, dramaturg, irodalom- és művelődésszervező. Halálával a legendás Irodalmi Kerekasztal, a helyi irodalmi élet kiemelkedő alakja távozott. Az 1982-ben elhunyt Bölöni Sándor önkezével vetett véget életének. Szabó József rendező szavaival: „...akit 43 éves korában kergetett halálba a zsarnokság fenyegető keze”.

Halálának 20. évfordulóján egy fejfát avattak fel sírjánál. Megemlékezésében ekkor mondta róla Varga Gábor, hogy egyike volt azoknak, akik megpróbálták „...itt, a Holnap városában menteni a menthetőt, megpróbáltunk közösséget teremteni, irodalmi életet élni, nemzeti tudatot ápolni”. A 2002-ben felavatott fejfán ott van az elhunyt vörösrébe domborított arcmása, felső harmadán pedig egy forgórózsa látható. Mint körmotívum került a síremlékekre, a körbefutó létet, a világmindenséget jelenti, a halálon túli életet. A fejfát Bölöni Sándor öccse, a grafikus, festő és díszlettervező Bölöni Vilmos faragta.

Központi helyen áll Fekete József szobrász sírhelye. A művész Vajdahunyadon született 1903-ban és Váradon (pontosabban Szentmárton községben) hunyt el 1979-ben. A modern közép-európai szobrászat kiemelkedő egyénisége 1945-ben jött Váradra. Az Érmindszenten álló Ady-szobrot Budapesten készítette 1943-ban, és csak 1977-ben került a mai helyére. A váradi Iosif Vulcan-szobor 1964-ben, a Nicolae Bălcescu-szobor pedig 1970-ben lett felavatva, mindkettő Fekete József alkotása. A síremlékén látható alkotást a művész faragta 1972-ben cseresznyefából („Győzelem”), amit felesége márványba faragtatott. 1976-ban 41 munkáját a városnak ajándékozta, azzal a feltétellel, hogy ez lesz az alapja a majdani Fekete József Emlékmúzeumnak.

Egy pedagógus házaspár sírkövén ott áll hitvallásuk is: „Céłod legyen: dolgozz, tanulj, taníts!” Úgy lettek síremlékükön is megörökítve, ahogy éltek: felemelt fejjel, előre szegezett tekin-

Mária-szobor a Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Immaculata Intézetének sírhelyén

Galagbok és növények között ábrázolták a hétévesen elhunyt kislfiút

A kapucinusok sírhelyének 1899-ben állított feszülete

Egy pedagógus házaspár sírkövén ott áll hitvallásuk is: „Céłod legyen: dolgozz, tanulj, taníts!”

tettel. A férfi egy könyvet tart a kezében, mint a tudomány és bölcsesség szimbólumát.

A *kéz* mint jelkép mindig valamilyen információt továbbít, valamit jelez. A Rulikowski temetőben is például egy házaspár síremlékén az egymásba fonódó kezek értelemszerűen az összetartozás, a túlvilágon való találkozás jelképe. Egy kántor esetében pedig az összetett kéz a sírkövön is a fohászt szimbolizálja (a sírfelirat is: Uram, Te adj békét...).

A fentiekben a Rulikowski temető kőbe faragott síremlékeinek bemutatásával a figyelmet szeretettük volna ráirányítani temetkezési kultúránk ilyen jellegű értékeire. Kis hányaduk ismertetésével is – feltehetően – érzékeltethető, hogy ezek megbecsülésre érdemes emlékek.

Pusztulásukat a vandalizmus és a múltó idő sietteti. Van, amelyet fel kellene újítani, van olyan, amelyet végképp tönkretettek (kicsi lány-szobor, kisméretű Pieta).

A váradi síremlékszobrászat legjelentősebb darabjait a volt Olaszi temetőben veszítettük el. A Rulikowski temető értékeit meg kellene becsülnünk. Ezek a valahova tartozás ismérvei.

A TEMETŐ SÍRKERÍTÉSEI

A Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány keretein belül folytatott felmérés során a temető jellegzetes sírkerítései is feldolgozásra kerültek. Ezek a temető régi arculatát meghatározó munkák, funkcionalitásuk mellett, a díszítményeik jelentés-tartalma révén temetkezési kultúránk kiemelkedő értékei.

A temető öntött- és kovácsoltvas sírkerítései rokoníthatóak a Várad lakóházainak erkélyein, lépcsőházain, körfolyosóin és kapuin látható díszítményekkel, amelyek a helyi, főleg a szecessziós vasművesség remekei.

A 19. század utolsó negyedében az iparművészetben is egyre érezhetőbben jelentkezett az a törekvés, hogy a gépi termékek mellett a kézműves technikák kerüljenek előtérbe. Ezzel egy időben egy új művészeti irányzat megteremtésének a gondolata is kezd megszületni. Ez lesz a szecesszió, a századforduló irányzata. Ipar- és képzőművészeti, valamint irodalmi irányzatként igyekezett historizmus- és eklektikaellenes mozgalommá válni. Főbb jellemzői: a lendületes, kígyózó vonalvezetés és a nagyfokú stilizálás. Az építészetben a történelmi formák az eklektika szorító kötöttségeitől elszakadva, egységes stílusra törekedtek.

A sírkerítések az említett épületdíszítményekkel egy időben és esetenként egyazon műhelyben, a 19. század végén és a 20. század elején készültek. A nagy alapterületű családi sírhelyek kialakítása a polgárosodó város temetkezési szokásának egyik jellemző vonása. Az igényes munkával készült síremlékek és sírkerítések már több mint egy évszázada meghatározzák a temető arculatát. A sírkerítések általában stilizált vagy hűen

megformált növény-, de főleg virágdíszítést kaptak. Ez az ornamentika nem egy önmagában való díszítés csupán, hanem majd minden esetben az elmúlással kapcsolatos jelentést hordoz. A növény-szimbolika egy olyan jelrendszer, amelyben a növény (levél, inda, rügy, pálmaág és a virág) egy egységes gondolati, eszmei tartalmat hordoz. A többi sírjelhez hasonlóan meghatározható üzenetet közvetítenek, kifejezik a gyászt, az elmúlást, az újjászületésbe és a túlvilági életbe vetett hitet.

A leggyakrabban használt motívum a virág. A temetői kinyílt virág általában a halálon való diadalt jelképezi és a bizalmat a paradicsomi boldogságban, a bimbó pedig a jövő, a túlvilági élet rejtett lehetőségének a szimbóluma.

A 19. század utolsó negyedében készült sírkerítések legjellemzőbb díszítménye a lilium. Ezt az ősi motívumot a későbbiekben is mindig használják, a legtöbb sírkerítésen ezt láthatjuk. Ez az az időszak, amikor az öntöttvas díszítményeket egyre nagyobb mértékben használják. A sírkerítések nagy része is öntvény (pl. a Rulikowski-sírhely kerítése is). A kovácsoltvas liliumdíszítések sokfélesége nem ment a formaszépség, a minőség rovására. A sírkerítéseken a heraldikából átvett, háromszirmú stilizált formája jelenik meg. Ez a jelkép szimbolizálja a fényt, az életet, a szűzies tisztaságot, a termékenységet és a reményt. A szent sír liliummal van díszítve. Ott van Szűz Mária kezében a tisztaság az áldozatvállalás, a szeplőtelenység szimbólumaként, a kereszten lévő Jézus és az Isten kegyelmének az allegóriája, Szent József és az angyalok attribútuma is.

A 20. század elején készült sírkerítéseket a lendületes vonalvezetés, a szabadon áramló formák és a növényi ornamentika színvonalas, a kompozíciók háromdimenziós ábrázolása jellemzi. Ezek már a szecesszió vasművességének könnyen tetten érhető, jelentős értékű sírkerítései. A díszműkovácsolás ezen darabjai Várad szecessziós épületdíszítményeivel mutatnak közeli rokonságot. Egy-egy esetben az azonos műhelyből kikerült munkák is nyomon követhetőek. A szecessziós növényornamentikát domborítással igyekezett a mester hűen megformálni. A stilizált

virágdíszítmények ekkor új formát kaptak, a kerítéseket zsúfoltabb, burjánzó díszítmény töltötte ki.

A 18. század közepétől a városi polgárság egyre gyakrabban használja sírjelként a rózsát. Ott láthatjuk a temető sírkerítésein is stilizált vagy formahű változatait. A domborítással formált, kinyílt vagy bimbós, három dimenzióba lépő rózsaabrázolások a szecessziós díszműkovácsolás legszebb darabjai.

A rózsza Isten jelképe, Szűz Mária virága, önfeláldozó szeretetének a jele. A virág öt szirma Jézus öt sebének, értünk hullatott vérenek a szimbóluma. A sírkerítéseken ez a virág – mint több más díszítmény is – a távoli, a megfoghatatlan, a titkos jövő jelképe. Árpád-házi Szent Erzsébet jelképe is a rózsza.

A sírkerítések stilizált négyszirmú virágábrázolása a keresztre utal, a megváltás és a feltámadás hitét hirdeti.

A mesterien megformált pálmalevelek a halhatatlanság reményének, a halál feletti győzelemnek a jele a temetők sírkerítésein. Minden leveles ág az eljövendő új életet hirdeti.

A sírkerítések érdekes dísze a ritkábban használt napraforgóvirág. Mivel ez a virág mindig a nap felé fordul, a keresztény szimbolikában az Isten felé forduló lélek, az engedelmség jelképe. Itt meg kell említeni, hogy az ismert Lévai Márton műhelyében készült, szépen kidolgozott napraforgó mellett, egy másik virágábrázoláson, a lélek szimbólumaként egy pillangó is odakerült.

A sírkerítések oszlopai szintén az öntő- és kovácsszakma igényes munkával készült darabjai. Az oszlopfők olyan díszítményeket kaptak, amelyek szinte minden esetben jelképként egy-egy mondanivalót közvetítenek. A ritkábban használtak közt van egy lepellel letakart urnamotívum, az 1902-ben elhunyt városi főmérnök, Busch Dávid öntöttvas sírkerítésén. Az urna Krisztus sírját, a lepel pedig a feltámaszra váró, sejtelmes jövőt szimbolizálja. Az oszlopokon látható bimbó, a gyakran használt rügy (fenyőtoboz, mákgubó) vagy kinyílt kelyhű virág az eljövendő jövő rejtett lehetőségének jelképei. Az oszlopokon lévő gömb pedig a túlvilágot, a teljességet jelenti.

Gyakran használt díszítőelem – főleg a sírkerítések ajtóin – az ún. olaszkoszorú. A kör forma a végtelenséget, az örökké körbefutó létet, az örökkévalóságot, a világmindenséget és a halhatatlanságot jelképezi. Az esetenként a rajtuk lévő szalag szintén a halhatatlanság, a tökéletesség utáni vágy motívuma.

A sírkerítések egy másik – későbbi – csoportja szakít a dús növényornamentika használatával, vagy egészen visszafogottan jeleníti meg. Ezeken a munkákon továbbra is megmarad a szecessziós, lendületes, hullámozó vonalvezetés. A szalagszerű, szeszélyesen lüktető hajlítások még a növényi indákat sejtetik, néhány még levélben végződik, de a gazdagon kimunkált virágdíszek elmaradnak. A szecesszió mindent elsodorni szándékozó, kötöttség nélküli lendülete marad csak az uralkodó.

Előrehaladva az időben, a vonalak kiegyenesednek, a sírkerítések minden dísze geometrikus formát kap. Az elegáns körök és rombuszok letisztult alakja uralja a kerítések síkját. Itt is az anyag- és munkaminőség elsődleges követelmény volt, maradandó alkotást készítettek.

A korabeli műhelyek, mint a Kalla András- vagy a Markutz József-féle és az ismert sírkőfaragók, Veiszlovits és fia, Lévai vagy Bródi feltüntették nevüket a kerítéseken (a sírköveken szintén). Vállalták munkájukat, amit a korabeli ízlésnek megfelelően és kifogástalan minőségben végeztek. Ők még a hevített fém művészi minőségben alkotó mesterei voltak. Igazi kovácmunka került ki a kezeikből, tűzihegesztéssel, bilincseléssel és szegecseléssel fogták össze az anyagot. Ma már nem minden esetben követik a szakma értékadó követelményeit az egyre divatosabbá váló „kovácsolt” munkák kivitelezésekor.

A Rulikowski temető sírkerítései is fogynak, pusztulnak. Minden hagyományos temetői emlék elvesztésével múltbeli örökségünk lesz szerényebb. A hagyományait ápoló, értékeit védő közösségek identitástudata kevésbé sérül. A meg- és ittmaradt váradai magyarság temetkezési hagyatéka már csak ebben a temetőben maradt meg. Ha meg tudjuk őrizni a Rulikowski temető értékeit, a valahova tartozás biztonságos érzésével járhatunk ott.

Olaszkoszorú egy sírkerítésen

Lévai Márton műhelyében készült, szépen kidolgozott napraforgó

Korabeli műhelyek, mesterek cégjelei a kovácsoltvas sírkerítéseken

Régi ajtózár

Régi temetői záruk

A Rulikowski temető sírkerítéseinek legszerűlekenyebb része a zár. Ezek legtöbbje száz éve, vagy annál is régebben készült. Hibátlan, eredeti darabot már nem találunk, bár általában – kilincs nélkül, elromolva – szinte mind megmaradt. Mint maga a kerítés, a záruk is gondos munkával készültek. Méretük ellenére is masszívak voltak, sok esetben díszítettek és feltehetően kifogástalanul működtek. Az ajtók kulcsra zárhatóak voltak, ami az igényesség jele, és a birtoklás érzését növelte.

Az eleinte sokat használt ajtózáruk az idő múltával egyre kevésbé voltak igénybe véve. A családi sírhelyek legtöbbje két-három generáción át töltötte be funkcióját, mint a kegyeletes emlékezés és a családi összetartozás színtere. Az egyenes ági hozzátartozók kihalta és az enyhülő fájdalom okán egyre ritkábban nyíltak (nyílnak) ki a sírkerítések ajtói.

Az elromlott zárukat egy-egy darab drót pótolja. Látni olyat is, hogy már évek óta nem használt lánc és lakat lóg a kerítésen. Ez azt sugallja, hogy ott már végleg be- és lezárult valami: vége egy család százados ittlétének korszaka.

FEJFÁS TEMETKEZÉS A VÁRADI RULIKOWSKI TEMETŐBEN

A fejfaállítás a hagyományos falusi temetkezési kultúránk legfőbb jellegzetessége volt. Városunk temetőjében a szokatlannak tűnhető kopjafák és a csónak alakú fejfák gazdagítják sírjelölő szokásunkat, feleleveníti, menti az eredeti közegében – sok esetben – már veszendőben lévő hagyományt.

A hagyományaikat őrző közösségek számára fontosak az élet jelentős eseményeivel kapcsolatos szokások és szertartások. Az ilyen közösség szokásai gyakorlása során bizonyos szimbólumokat használ, ami a kapcsolattartás hatékonyságát segíti elő.

A temetkezési szokásokkal kapcsolatos jelrendszer részei a temetői fejfák és azok díszítményei is. Fontos tudni, hogy ma mit jelent a fejfa önmagában és azok díszítményei, különös tekintettel egy nagyvárosi temetkezési kultúra keretein belül. Kérdés az is, hogy mit jelent a készítő és a megrendelő számára? A Rulikowski temető fejfái külön értéket képviselnek, ezért jó tudni, hogy hol készültek, mennyire ismert az ezeken használatos jelrendszer, a motívumkészlet követi-e a hagyományt? Feltehetően sokuk nem a szokásokat tisztelő fejfafaragó műhelyekből kerültek ki és motívumaik jelentéstartalma sem megfelelő. Félő, hogy néhány esetben nem hagyományaink ápolása okán, csupán a temetkezési szokásainkat is befolyásoló divat miatt kerültek a sírra.

A Rulikowski temetőben egyre több a kopjafa a sírokon, de a csónak alakú fejfák száma is nő.

A fejfák kutatástörténete – ezek eredete és díszítményeik jelentése – gazdag, ám ellentmondásos anyaggal járul hozzá a temetkezési szokásaink ismeretéhez. Legellentmondásosabb a kopjafaállítás szokásának és az ősi kopjás temetkezés párhuzamának a kérdése. Formájukat tekintve már Novák József Lajos *A temetők népi művészete* című 1910-ben megjelent munkájában – amit a későbbiekben Kunt Ernő és Balassa Iván is elfogad – fejfát, oszlopos fejfát, kopjafát és táblás fejfát különböztet meg.

A mai szóhasználatban a kopjafa kifejezés legtöbb esetben téves, mivel minden nem kereszt alakú, fából készült sírjelre ezt a megnevezést használjuk. A kopjafa kifejezés eredetére vonatkozóan már a 19. század közepén az a mítoszt teremtő magyarázat vált közismertté, mely szerint az elesett harcosok sírjára kopját tűztek, és koporsójukat is ezeken vitték a sírhoz. Így ezek a sírjelek a sírra szúrt kopják stilizált változatai. Megjegyzendő, hogy a nők és a gyerekek sírhelyét is ezekkel a sírfakkal jelölték, jelölik. Balassa Iván *A magyar falvak temetői* című munkájában nem tudta a kopjafás temetést igazolni a reformációt megelőző időszakban. A néprajzkutatók egy része a kopjás temetkezést az ősmagyar múlt egyik elfelejtett, majd a reformáció által felelevenített hagyományának tartja. Novák László Ferenc 2005-ben írt monográfiájában annak a meggyőződésének ad hangot, mely szerint a kopjafák a népi iparművészet termékei és nem kapcsolhatóak az egykori kopjás temetkezéshez. L. Juhász Ilona néprajzkutató (*Fába róva, földbe ültve...*, 2005) sokévi munkával, összevetve az eddigi kutatásokat, azt a következtetést vonja le, hogy a kopjafa hódoltság előtti megléte nem igazolt, de az ellenkezője sem. A meggyőző érvek hiányának ellenére is a 19. század végére elfogadottá vált, hogy a kopjafaállítás egy ősi magyar szokás felelevenítése. Így temetői sírjelként való használata egyre elterjedtebb lett. A sajátosan faragott, négyzetes, oszlop formájú kopjafa a székelyföldi vagy más református temetkezési szokás jellegzetes sírjele.

A kopjafafaragás lényege az, hogy az oszlopot körbefaragják, minden azonos szakaszba azonos minták kerülnek. Szimbólu-

mai általában szögletes, mértani formák, de ezen a sírfán is ott vannak a hullámvonalak, a virágminták (szív, inda, tulipán). A kopjafák díszítményei összefüggő jelrendszert alkotnak, a szimbólumok jelentésének ismeretében megfejthetjük mondanivalóját (nyolcágú csillag érett korú férfi, hátrahagyott családtagok: kinyílt tulipán a feleség, nyíló tulipán a serdülő lány, felnőtt fiú az a csillag, évkorongok és mások).

Az 1989-es fordulat után a kopjafa sírjelként való használata egyre jobban elterjedt olyan vidékeken is, ahol ez nem volt szokásos. Ez történt a Rulikowski temetőben is. Sírjelként a nemzeti hovatartozás kihangsúlyozásának szimbóluma lett.

A kopjafák szimbólumainak önkényes használata, a találmányra felvéssett jelek megtévesztőek, rossz irányba terelik az érdeklődők figyelmét.

Magyar nemzeti szimbólummá is vált a kopjafa, egyre gyakrabban jelent, jelenik meg emlékmű formájában. Mozgalommá vált a kopjafaállítás az egész Kárpát-medence magyarlakta vidékein. Új értelmű jellé alakult, a magyar összefogás szimbólumává. Biharban is a felavatásra került emlékművek egy része kopjafa. Dukrét Géza *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében* című kötetében legalább 50 emlékműként funkcionáló kopjafa fényképét közli (így kb. másfél jut a kutatott települések mindegyikére).

Kiemelt jelentőségűek a történeti és néprajzi értékkel bíró csónak alakú fejfák (pl. a Felső-Tisza-vidék: Szatmárcseke, az Érmellék, Sárrét), amelyek a csónakban temetkezés emlékét őrzik. A Rulikowski temetőben is találunk néhány ilyen formájú fejfát, amely talán a legközelebb áll a bihari ember lelkiületéhez. Hagyományuk főleg ott maradt fent, ahol az áradások és a vadvízek miatt a csónak mindennapi használati eszköz volt. Ezekben a vidékeken az ott élők halottaikat gyakran csónakon szállították a temetőbe. A bihari helytörténeti kutatás úttörője, K. Nagy Sándor egy ilyen csónakos temetést ír le Komádi községben. Az ilyen fejfáknak a csúcsban végződő, előrehajló formája egy kettévágott, majd a földbe ásott csónakra emlékeztet.

tet (tájegységenként, sőt falvanként változik vastagságuk és magasságuk). Egyes kutatók szerint az ősi hiedelem azt tartotta, hogy a csónakra az elhunytak a túlvilági életben is szüksége van, ezért is került a sírra.

A fejfák motívumkészletének jelentéstartalma már a hagyományosan ezt a sírjelet használó vidékeken is kezd feledésbe merülni. Kunt Ernő mondja, hogy a díszítőelemeket már csak „cifraság, dísz, ékesség” szavakkal illetik ezeken a helyeken is. Félő, hogy a városi temetkezési szokásban egyre jobban tért hódító csónak alakú fejfák szimbólumkészlete is csak semmitmondó díszítmény lesz.

A halálszimbólumok a fejfákon ritkábban előforduló motívumok, gyakoriak ellenben a növényi és a foglalkozásra utaló jelek, valamint a színeknek van kiemelt jelentősége (kor, halál módja). A gyakran használatos – a bihari csónak alakú fejfákon is – jelek egyike a szív. A belőle sarjadó virág vagy inda – az egykor gyakori élő fával együtt – az új élet kezdetét szimbolizálja. A kettős növény szerelmi, házaspári motívum, az átlőtt szív a halál jele, míg a kettős nyíl az öngyilkosságot tudatja. A lélekszimbólumok, a nap, a hold és a csillag jelentéstartalma sok esetben már eltér az eredeti mondanivalótól. A hold kontyot jelent már sok esetben és nőre utal, a csillag pedig vallási hovatartozást. A nap maradt meg lélekszimbólumnak napjainkban is. Legismertebb a körcikkekből álló rozetta (ősi Napisten jelkép).

Szabó Árpád Töhötöm is egyik tanulmányában arra mutat rá, hogy az égitestek ábrázolása mellett a növényi motívumok a fejfák leggyakrabban előforduló sírjelei. Jól meghatározó jelentést hordoz a liliom (lányokat vagy fiatalokat) és a rózsabimbó, gyakori a földből kinövő inda és fa. A fejfák leginkább használt szimbóluma a szomorúfűz.

A fejfafaragás hagyományos falusi közege is felbomlóban van, az egykoron használatos jelrendszer kezd feledésbe merülni, a szimbólumokat gyakran önkényesen használják, amit a sírkövek esetében is elmondhatunk.

Kopjafák

Csónak alakú fejfák

Mindkét esetben az a sajnálatos, hogy a fejfa- és sírkő-faragók általában saját elképzeléseiket vésik ki. Ezt a megrendelő ízlése, anyagi helyzete és a divat szabályozza, valamint a szimbólumok jelentésének ismerete vagy hiánya tereli aztán jó vagy rossz útra (a temetőben már láthatunk kőből készült fejfát is!)

Az Érmellék kiváló ismerője, a csónak alakú fejfák szerelmese volt Borbély Gábor, akinek a sírhelyén, a Rulikowski temetőben egy ilyen – a hagyományos formát és díszítést hűen követő – fejfa áll. Az ő kutatásai szerint tíz-tizenöt évvel ezelőtt az Érmelléken a csónak alakú fejfák használata még általános volt, ám azokat már akkor is, kis idő elteltével kőemlékekre cserélték. Temetőinkből a fejfákat kiszorítják a kőből, rideg anyagokból készített, az örökkévalóságnak szánt emlékek. Ezeket értékesebbnek tartják, amelyek méltóbban őrzik az elhunyt emlékét, mint azokat, amelyek majd kidőlnek és eggyé válnak az anyafölddel.

Szándék és akarat kérdése és nem csak az anyagiakon múlik, hogy a giccs és az értéktelen pompa divatját meg lehessen állítani. Szatmárcseke védetté nyilvánított csónak alakú fejfái lehetnének a jó példa az Érmellék még megmenthető fejfái szempontjából is. Érmihályfalván például eredményes volt az ez irányú örökségvédelem: a régi fejfákat ma már egy rendezett sírkertben őrzik. De például Biharpüspöki elpusztult fejfái egy kivételesen gazdag motívumkincs végleges elvesztését is jelentik. A legtöbb helyen csak a temető egy része őriz még ilyen emléket. Ezek karbantartása, felleltározása és a kidőlt fejfák összegyűjtése lehetne a kezdet.

A Rulikowski temető fejfás síremlékei gazdagítják, színesebbé teszik temetőkulturánkat. Mindez csak abban az esetben válik értéké, ha a megfelelő, hagyományos szimbólumok díszítik őket, amelyek jelentése is ismert. Csak így épülhetnek be a Rulikowski temető jelrendszerébe, és így válhatnak városunk temetkezési szokásának újabb kori emlékévé. Ellenkező esetben csak divat diktálta díszítmények lesznek.

A RULIKOWSKI TEMETŐ NÉHÁNY ÉRDEKES SÍRHELYE

Az elhunyt élete halálával válik lezárt egésszé. A halál a földi élet vége, a keresztény hit szerint azonban lehetőség egy más világba való belépéshez.

A sírjel az elhunyt sírhelyét jelzi és őt képviseli, alapismeretekkel látja el a sírhoz jövőket. A temető jelyelve tudatja velünk az elhunyt személyi adatait, vallási hovatartozását, hitbéli meggyőződését és sok esetben a társadalomban betöltött szerepét is, segít megőrizni az emlékét.

A hívő ember a halált nem végleges megsemmisülésnek fogja fel, hanem egy átmenetnek, amelynek során az elhunyt átlép egy más világba és ott folytatja létezését. Így temetőink vallásos jelképei az elmúlás szomorúságát, de a megváltás és az öröklét hitét is közvetítik. Ezeket a jól ismert és általánosan használt szimbólumokkal fejezik ki, mint a kereszt, szomorúfűz, kehely és mások.

A hagyományos sírjelek mellett a Rulikowski temető tartogat néhány különös sírhelyet is. Ilyen egy 1970-es években készült, alacsony betonfallal kerített is. Első látásra semmi különös nem vehető észre: kerített sír, ahol egy házaspár sírhelyét egy kereszttel díszített márványlap jelöli meg. Különlegessége abból áll, hogy belső terét régi burkolókövel rakták ki. Sőt, a kereten hagyott „kapu” felőli részen ez hiányos, befejezetlen. Ez az életút, a szent út szimbóluma. A lekövezett, úttá alakított sír az élet szimbóluma, az emberi sors és annak a beteljesedésével van összefüggésben. Lehet ez a lelki üdvösség útja is: aki követi

életében a Biblia tanításait, azt ez az út elvezeti Istenhez. Jelzi Krisztus szavait, amellyel az egyenes út követésére intette híveit: „Én vagyok az út, az igazság és az élet”. Szimbolizálja ez a kialakított út a múlékony és az örökkévaló közti távot, egyben ez a lélek útja is, amelyen a halott lelke a földről az égbe jut. A megváltottak szent útja szimbólumaként is értelmezhető ez a különös sírhely. Jelentheti azt, hogy az ide temetettek életükben az Isten által kijelölt úton haladtak. Jellepezheti Krisztus keresztfán végződő földi útját, feltámadását és mennybemenetelét, a halál feletti győzelmét, amellyel megerősíti az örök életbe vetett hitünket. Ez a befejezetlen, úttá alakított sírhely a kereten hagyott kapuval azt is sejteti, hogy a földi útnak a halál véget vet, de ott az öröklét kapuja is. Feltételezhető az is, hogy a sírhely egyszerűen csak az élet végét, a kialakított kapu pedig csak az ismeretlenbe vezető átjárót szimbolizálja.

Az egyik sírhely előtt egy kutya (?) megkopott és elnagyoltan faragott alakja vonja magára a figyelmet. A kutya a hűség és az éberség szimbóluma. Sírhelyeken a házastársi hűség megtestesítője (ott látható a középkori királynő(né) sírokon is).

A város temetkezési kultúrájának legszebb emlékei a Veiszlovits temetkezési vállalatához köthetők. Ma is nyomon követhető, hogy a Rulikowski temető legértékesebb síremlékei, a legnagyobbaktól a legkisebbekig ebből a műhelyből kerültek ki. A Concordia Temetkezési Vállalatot Veiszlovits Adolf (1833–1907) 1858-ban alapította. Fia, Lajos (1861–1934) már 1877-ben az apja mellett dolgozott, majd Sziléziában a kőfaragó mesterséget tanulta ki. Az apja 1882-ben társtulajdonosként maga mellé vette (Veiszlovits Adolf és Fia cég), és az ő 1902-es visszavonulásáig együtt dolgoztak. Az igényes munkával készített síremlékek – többek közt – olyan alkalmazottak munkájának is köszönhetőek, mint amilyen Finta Sámuel szobrász és kőfaragó is volt. A temető egyik 1912-es síremlékén az ő domborműve látható. A szecesszió gazdag növényornamentikáját (az eljövendő paradicsomi környezet) használva ábrázolja az elhunyt kisfiút, akinek a lelkét a leszálló galambok épp a mennyor-

szágba készülnek vinni. Finta Sámuel bátyjai, Gergely és Sándor hatására kezd a kőfaragással foglalkozni, majd válik szobrászá. Váradon, 1892. december 8-án született és már fiatalon a Veiszlovits-műhely kőfaragója lett. A katonaévek után már nem tért vissza Váradra, 1918-ban Budapestre ment, ahol bátyjaival közösen dolgoztak. Idősebb bátyja még Túrkevéen született 1881. június 22-én, gyermekkorát Váradon töltötte, fiatalon börtönbe került, ahonnan már ismert szobrászként került ki. 1920-ban Brazíliába ment, 1923-tól New Yorkban élt. Ismert és elismert szobrászá lett, köztéri szobrai, emléktáblái több helyen magyar vonatkozásúak. Műveit a túrkevei Finta Múzeum, a New York-i Metropolitan Museum és a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. 1958. augusztus 2-án hunyt el Los Angelesben. Gergely bátyja, a Kuncz Aladár *Fekete kolostor*ából is ismert Zádory Oszkár szintén Túrkevéen született 1882. február 2-án. Tehetségét Váradon fedték fel, és mint a város ösztöndíjasa került Párizsba. Az első világháború kitörésekor internálták, majd 1919-ben került haza és 1947. február 22-én hunyt el Túrkevéen. Több pesti temető őrzi szobrait. Feleségével 1934-ben Túrkevére költözött, majd ott is hunyt el 1979. augusztus 8-án. Sírja a túrkevei temetőben van.

A Rulikowski temetőben a hagyományos és temetkezési kultúránk szempontjából értékes sírjelek mellett „házilag” készült vas emlékek is vannak. A szocializmus éveiben a temetkezési vállalat által biztosított, általában fa sírjel helyett a hozzátartozók valami maradandóbb, személyesebb emlékekkel akarták szeretteik sírhelyét megjelölni. A szűkös lehetőségek és a nincstelenségben kialakult leleményesség egy jellegzetes sírjeltípust hozott létre. Ezek azok a vasból készült emlékek – kereszttek és protestáns táblatartók –, amelyek évtizedeken át készültek. Esztétikai értékük alacsony volta ellenére, a divat és kényszerűség hatalma máig ható temetkezési szokást hozott létre. Majdnem mind az akkori állami vállalatokban készültek az ott fellelhető különböző csövekből, préstermi hulladékból és mindenféle vasból. Ha kevesebb számban is, de feszületek is készültek

ekkor. A keresztre a vállalatok öntődéiben sorozatban készült corpus került (így terjedt el az öntött kilincs, késnyél, oroszlánfejes kopogtató és sok minden más).

Ezek mellett, a temetőben járva egy érdekes feszület vonja magára a figyelmet. Az egyszerű forma egy stilizált corpus eredményezett, amelyben Krisztus megfeszített alakja ismerhető fel. A hegesztőkészülékkel kivágott forma ötletes, modern fel fogásban emlékeztet Krisztus kereszthalálára. Ez a sírjel már a művészi látásmód határát súrolja, elfogadható módon ábrázolja a Megváltó szenvedését. Ezzel készítője elérte célját, mint minden istenkereső ember, őszintén vallva hitéről.

Ezeknek a vas emlékeknek nagy része ma is megvan, bármilyenek is, temetkezési szokásunk részévé lettek és kortörténeti emlékké.

A hírlapíró, szerkesztő, lapkiadó és író Ötvös Béla 1888. augusztus 2-án Komádiban született. Már diákként a *Nagyvárad*-ban tudósításokat írt és irodalmi sikereket ért el. Tanulmányai befejeztével újságíróként dolgozott, majd a *Nagyvárad*i *Napló*hoz került. Újságot szerkeszt, új lapokat indít és tudósítóként dolgozik. Irodalmi tevékenységéből talán az *Ady-emlékeket* tartalmazó *Megidézett múlt* és a Kun László idején játszódó regénye, *...és megbüntetem betedízigen* a legismertebb.

Váradon hunyt el 1970. október 21-én, és a Rulikowski temetőben helyezték örök nyugalomra. Emlékét ma két sírkő is őrzi! Az eredeti egy obeliszk, amelyre a kereszten kívül egy kalamárisba mártott lúdtollat is véstek, jelezve, hogy az elhunyt tollforgató. A másik, később felállított sírkövön Ötvös neve mellett ott szerepel az újságíró szó is. A szövegmező felett az ő és feleségének arcképe is helyet kapott.

Az érdekesnek mondható sírkövek, sírhelyek sorát még folytatni lehetne. Van olyan sírkő, amelyre ötágú csillagot tettek sírjelként. Más esetben csak a férjnek járt az vörös csillag, a feleség a reformátusok szomorúfűzével kellett megelégedjen. Sok esetben érdekes sírfeliratokat, sírverseket olvashatunk a sírköveken. Ilyen szellemes két sor olvasható Arany Sándor építész

síremlékén: „Ember e sír mellet megállj / Látod mit művel a halál.”

A Rulikowski temető néhány 19. századi sírfelirata

Az elhunytól és a hozzátartozókról a sírfeliratok és a sírversek adják a legtöbb információt, amit a szimbólumok egészítenek ki. A feliratoknak és a szimbólumoknak – a sírkő típusától függetlenül – van egy általános elrendezési formája. A szimbólumok a sírkő felső részére, középre kerülnek, ezek alatt olvashatjuk a sírfeliratot, amely szintén középre zárt.

A kezdő és záró kifejezések (a leggyakoribb az „itt nyugszik” és a „béke poraira”) mindig külön sorban kapnak helyet. Esetenként – a 19. század közepén – ezek elmaradnak, vagy csak az egyik kerül fel. A kezdő kifejezés alatt van a „köztes szöveg”, amely adatokat közöl az elhunytól és olykor a hozzátartozókról. Az elhunyt teljes, nőknél sok esetben a leánykori neve is minden esetben külön sorban, gondosan vésett vagy faragott nagybetűkkel kerül megörökítésre. Külön sorban kap helyet a születés és az elhalálozás éve, gyakran napra pontosan és a hely feltüntetésével. A 19. században szokássá vált csak a megélt évek feltüntetése, valamint a házasságkötés idejének közlése. Itt találunk utalást az elhunyt foglalkozására, társadalmi rangjára, a méltatására és a családban betöltött szerepére (hű feleség, a munka embere), ebben a részben említik meg, hogy ki emelte az emléket.

Fiatalok és gyerekek esetében a síremléken a virág szimbóluma jelenik meg. Legtöbb esetben a hirtelen halált jelképező letört szárú virág. A szövegben helyet kap a szülők vagy hozzátartozók fájdalmának tolmácsolása.

A sírkövek nagy részén a rövidítések nagy hányada a születés és az elhalálozás datálása esetén fordul elő. A kezdő kifejezések, az A.B.F.R.A. vagy az Ns. (nagyságos) és mások szintén gyakoriak.

A temetőben álló legrégebb, 1786-ban készült sírkőnek egész felületét írás borítja. A feltehetően aromán felirat értelmezése még várat magára.

A síremléken lévő évszám tekintetében a második legrégebbi sírfeliratot Emanuil Gojdu szüleinek sírkövén találjuk. Az apa, „Atanasie Popovici Gozsdu” 1821-ben hunyt el, az anya, „Ana Poinar de Kiralydarocz” pedig 1816-ban. Feltehetően a Rulikowski temetőben a szülők ma látható síremléke később állított emlék, hisz mindkettő a sírkert 1870-es megnyitása előtt jóval korábban hunytak el. Maria Berényi egyik munkájában adatokat közölt arra vonatkozóan, hogy az anya, Poinar Anna eredeti sírjele egy magyar feliratú, vörös kőkereszt volt, amit 1917-ben még láttak. A Gojdu Alapítvány egy sötét síremléket állított a szülők emlékére – 1870 után, ami ma is látható a temetőben.

Egy 1821-es késő barokk sírkő csigavonallal határolt szövegmezejében a következőket olvashatjuk:

ITTEN NYUKSZIK ISTENBEN
BOLDOGULT NEMES POJNÁR
DEMETER MEG HOET
ÉLETÉNEK 70-ES ESZ
TENDEJÉBEN MARTIUS
4 1821

A sajátos nyelvezetű sírfelirat „itten nyugszik Istenben” kezdő sora ritkán előforduló megfogalmazás. A népies „meghótt” kifejezést a síremlékre „meg hoet” formában vették fel. Ez a Rulikowski temető legrégebbi magyar sírfelirata!

A hálás örökösök sok esetben kiírták, hogy ők állíttatták a síremléket. Ez van kihangsúlyozva egy 1834-es emléken is. Egy megdőlt, gazdátlan 1848-ban készült sírkő „Kedves szüleinek” kezdő kifejezéssel adja tudtára az arra járónak, hogy az elhunyt anya és apa emlékének ápolására készült a sírkő.

A Rulikowski temető legrégebbi szomorúfűz-ábrázolása egy 1839-es sírkövön látható, amelynek lényegre törő felirata a következő:

NAGY JÓZSEF
ÉLT 78 ÉVEKET
MEGHALT 1839 MARC 13-ÁN

A sírkert legkorábról datált obeliszkje 1851-ben készült. Felső harmadában a szomorúfűz kivételes gonddal vésett változata látható, alatta olvashatjuk – mint a tábla alakú kövek esetében is – az adatközlő szöveget. Az obeliszk Fajk Mayer Jánosnak és feleségének állít emléket. Ebben az esetben a kezdő kifejezés elmaradt, az „elhunyt”, „meghalt” helyett pedig csak egy keresztet véstek. A záró sor „Béke hamvaikra!” betűi pedig balra dőlnek, ez az írásmód néhány 19. századi emléken még megfigyelhető.

A temető egyik legrégebbi obeliszkje a Kraul családé 1860-ból. Egyik oldalán Kraul Ida idejekorán, 1846-ban elhunyt kislány születésének (1844) és halálának éve van csak bevésvé. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a néhány évet élt gyerekek szülei általában bővebben megörökítik mérhetetlen fájdalmaikat.

Egy gondozott sírhelyen őrzik Szilágyi Ferenc 1856-os sírkövét. A klasszicista emlékre az elhunyt méltatása is felkerült „A JÓ FÉRJ ÉS ATYÁNAK” alakban. Majd arról értesülünk, hogy a bánatos özvegy és lánya állíttatta a sírkövet. A sírfelirat „Béke fedje porait!” szavakkal zárul. A későbbiekben ez alakul át az egyszerűbb és általánosan használt „Béke poraira”, „Béke hamvaira” záró kifejezéssé.

Már rég gazdátlan az a sírhely, amelynek egyszerű, megdőlt sírköve egy három évet élt és 1858-ban elhunyt kisfiúnak az emlékét őrzi. A sírfeliratokon akkor még szokásos „E kő jelöli... hamvait” szavak a későbbiekben már ritkán fordulnak elő. Az „Itt nyugszik” változat lesz majd általánosan használt.

Weiterschücz Ilka 1859-es ritka értékes romantikus síremlékén már ott is olvashatók az említett kifejezések.

Püspöki György 1861-es sírkövén a „tisztelt hamvai” ritkán előforduló kifejezés látható.

Az „itt nyugszik” nyitószavak Finni Lénárd 1861-ben készült kövén már szintén ott olvasható.

A Simon házaspár 1862-es sírkövének féloszlopokkal határolt szövegmezejére már felkerült a későbbiekben oly gyakran használt „Itt nyugszanak” kezdő és a „Béke hamvaikra” befejező formula.

Az 1800-as évek sírfeliratainak majd minden régies (e sírhant, tetemei) kifejezése ott olvasható az 1862-es Hegedüs-obeliszkén:

E SÍR HANT FEDI
HEGEDÜS KÁLMÁN
TETEMEIT
EL HALT 1862 ÉVBEN
ÉLT 22 ÉVEKET
BÉKE HANVAIRA (jobbra dőlve)

Szaniszló Eszter sírkövére 1863-ban a Rulikowski temető leghosszabb, 19. századi sírfeliratát és egyben az egyetlen sírversét vésték. A gazdátlan, formáját tekintve is egyedülálló kő temetkezési kultúránk egyik legjelentősebb hagyatéka.

A sírfeliratok költészete, a bizonyos színvonalat elért sírversek, a népköltészet és a költészet közti átmenetet képviselik. Annak ellenére, hogy formailag és tartalmilag nem mindig kifogástalanok és rímelésük esetenként nehézkes, műveltebb szerzőt feltételez.

E páratlan sírfelirat Szaniszló Eszternek állít emléket:

A.B.F.R.A.

SÍROK BARÁTTYA ÁJJ MEG ITT
ÁLD MEG AZ ITT NYUGOVÓ
TORONYAI KÁROLY ÖZVEGYÉT
SZANISZLÓ ESZTER PORAIT
KI SZENDEDETE E FÖLDI ÉLET BAJAIT
MEG LELTE JÓ LELKE ÉGI VÁGYAIT

SÍR HALMA EGYSZERŰ GYÁSZ SZOBRÁNÁL
BÁNATBA MERÜLVE HAT GYERMEKE ÁLL
NINTS MÁR FÁJDALMA S NINTS TÖVISS UTÁN
BÉKE ÉS NYUGALOM LENGJEN NYUGVÓ PORÁN
MEG HALT ÉLETE 63. ÉVÉBEN
MARTZIUS 9DIK NAPJÁN
1863 ÉVBE

E sírkövön tűnik fel a legkorábbi református rövidítés: A.B.F.R.A. (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt). Érdekes módon, feltehetően később és helyszűke miatt a hátlapra bevésték a leggyakrabban használt református szimbólumot, a szomorúfüzet is. A szimbólum alatt a következők olvashatók:

ITT NYUKSZIK
EGY GONDAL HALMOZOTT ANYA A KI 1832 K ÉVBE
ÖZVEGYSÉGBE JUTA

A sírfelirat sajátos nyelvezete, helyesírása mellett ritka sírjel vagy inkább rajz került a szövegmező felé: a hat árván maradt gyermek veszi körül a koporsó mellett álló anyát.

Az 1864-ben elhunyt Mótsy György megdőlt, rég gazdátlan sírkövén a „Béke fegyve porait!” szavakkal zárul a felirat.

A 19. században az elhunytak neve előtti „néhai” jelölés gyakori kifejezés volt.

Tövisi Faur Gábor síremlékét 1865-ben faragták, a szövegmező felé az előnévvel együtt a család címere is felkerült, nyomatékosítva a nemesi rangot.

Az 1870-ben elhunyt Nicolae Jiga síremlékén román és magyar nyelvű sírfeliratot olvashatunk. Az előbbin Nicolau Zsiga, az utóbbin Zsiga Miklós alakban feltüntetve az elhunyt nevét. Mellette felesége emlékét 1868-ból szintén kétnyelvű felirat őrzi.

A gyerekek korai halálát letört szárú virág szimbolizálta már a 19. században is. Ezekben a síremlékeken szokássá vált a megélt néhány hónap, vagy az évek és hónapok pontos feltün-

tetése az elhalálozás évének, hónapjának és napjának rögzítése mellett. A Nádasdy testvérek estében is a sírkövükön azt olvashatjuk, hogy az 1878-ban elhunyt Margit csak 11 „honapokat” míg az 1879-ben elhunyt Béla „3 év 11 honapokat” élt.

A 19. század második felében a polgárság díszes kerítésekkel körbevett és örökzölddel díszített, nagyméretű sírhelyein egyre gyakrabban jelenik meg az obeliszk.

Eleinte az obeliszkek felirata nyelvi és formai szempontból nem különbözött a korábbi emlékek szövegétől. A kezdő kifejezések általában az „Itt nyugszik” formában, míg a záró formulák a „Béke poraira!” változatban általánosultak. Az 1800-as évek végére azonban az értékes anyagra nagy szakértelemmel vésett betűkkel egyre több információ került fel. Ha az obeliszkre több elhunyt emléket is fel akarták tüntetni, akkor a legszükségesebb adatok közlésére szorítkoztak (általában családi sírhelyek esetén). A hosszú évtizedekig használt emlékek esetében az obeliszk minden oldalát kihasználták. Már legtöbb esetben „a hűség férj”, „a jó atya”, „a hű feleség” vagy „a felejthetetlen feleség” minősítések is felkerültek. Sok esetben jelölték azt is, hogy a halál a házasságkötés hányadik évében következett be. Az esetek nagy részében feltüntették azt is, hogy a síremléket ki állíttatta. Egy munkával eltöltött élet után az elhunyt foglalkozását is felírták: „tishti főorvos”, „plébánus” vagy csak egyszerűen, hogy „a munka embere volt”. Ha a közjóért valaki sokat tett és főleg, ha egy közösség állított neki emléket, az elhunyt méltatása részletesebb. Erre az egyik legszebb példa „az árvák atyja, az igaz keresztyén, s jó hazafi”, az 1888-ban elhunyt Fábrián Lajos síremléke. A vagyonát „emberies és hazafias” célokra hagyományozó elhunytnak a helybeli „ág. hitv. evang. egyház / és Nagyvárad város közönsége” állított emléket.

A fentiekben említett sírkövek legtöbbje gazdátlan, egyben temetkezési örökségünk legértékesebb emlékei. Hiszem, hogy megóvásukra találunk megoldást. Azt is hiszem, hogy Várad magyarsága értéket lát bennük, és lesz annyi ereje és lelkesedése, hogy megmenti ezeket.

Az egyik sírhely előtt egy kutya megkopott és elnagyoltan faragott alakja vonja magára a figyelmet

E pártatlan sírfelirat Szaniszló Eszternek állít emléket

Fábián Lajos, „az árvák atyja, az igaz keresztény, s jó hazafi” síremléke

Az 1864-ben elhunyt Mótsy György megdőlt, rég gazdátlan sírkövén a „Béke fegye porait!” szavakkal zárul a felirat

KATONASÍROK

A nagyváradi Rulikowski temetőben négy parcellában lettek eltemetve a világháborúk Nagyváradon elesett hősi halottai.

A román és a szovjet katonák nyugvóhelyei napjainkban is megtalálhatók a Városi kápolna jobb és bal oldalán. Mindkét parcellában obeliszk formájú emlékmű vigyázza az itt nyugvó hősök álmát.

Sajnálatos módon a totalitárius rendszer lelkiismeretlen, idegen szívű „helytartói” – valószínűleg felsőbb, a fővárosból kapott parancsra – fokozatosan felszámoltatták a temetőben nyugvó magyar és német katonák sírhelyeit, illetve teljes egészében eladták a sírhelyeket.

Az akkori hatalom gyalázatos munkáját a rendszerváltásnak nevezett fordulat után soron következő, magát demokratikusnak tituláló városvezetések pedig befejezték a felszámolást. Olyannyira tökéletesre sikeredett az akció, hogy a két parcellából az egyiknek még a számát is letörölték a temető térképéről, ugyanis a 20-as parcella, ahol az első világháború hősi halottai nyugodtak, már nem is létezik. Helyette 46-os és 46/a parcellákat találunk.

A 44-es parcella, ahol a mellékelt térképvázlat szerint a második világháborúban elesett magyar és német katonák nyugodtak, a régebbi térképen már úgy szerepel, hogy „szabad terület”, tehát már felszámolásra, eladásra szántak voltak a sírhelyek.

Lehetetlen, hogy az akkori hatalom képviselői ne tudtak volna arról, hogy államközi megegyezés létezett és a mai napig

létezik és rendelkezik arról, hogy a más országok területén elesett katonák – még ha azok ellenségnek számítottak is – sírhelyeinek gondozását egyezmények szabályozzák.

Mégis megtörténhetett az, hogy az Olaszi temető teljes felszámolása után, ahol szintén nyugodtak hősi halottak, a Rulikowski temető magyar és német hősi halottainak parcelláit is felszámolták. Ez mind nem elég, mert például a volt 20-as parcella sarkára keresztrel ellátott gúlát emeltek, amin az szerepel, hogy ott háborús veteránok nyugszanak, természetesen román veteránok.

Kordics Imre írásai alapján
összeállította Farkas László

Első világháborús emlékek a váradi Rulikowski temetőben

Az első világháború – a Nagy Háború – befejezését 1918. november 11-től számítják, a francia–német fegyverszüneti egyezmény aláírásának napjától. Az események végleges lezárását a Párizs környéki békeszerződés aláírása jelentette.

Az első világháború során fegyveres harcok nem voltak a városban, de az itteni ezredébe sorozták be a hadkötelezett bihari és partiumi fiatalokat. Nagy- és dédapáink ott küzdöttek a galíciai és nyugati harctereken, a doberdói fennsíkon vagy az Isonzó és Piave menti lövészárkokban. Ők már nincsenek közöttünk, élményeiket nem adhatják tovább, így a közbeszédből kikerültek ezek az események, a köztudatból pedig azt ezt követők szorították ki. Ma már nem találjuk a legendás 4-es honvédek hősi helytállásának emléktábláját vagy a hősi halottak temetői emlékhelyét sem. Az egykor a Városháza előtt álló „Isonzó őre” szobor is a múlté. A hősi halottak sírjainak felszámolása ellenére is, a Rulikowski temetőben járva még találunk első világháborús emléket.

Formáját tekintve egyedülálló és feldúlva is jelentős értéket képvisel a Ránffy–Thuránszky-síremlék. Itt olvashatjuk Ránffy Zsigmond magyar királyi ezredes nevét. Ő volt a váradi 4. honvéd gyalogezred parancsnoka. Ez az ezred a 20. honvéd gyaloghadosztály kötelékébe tartozott, a debreceni 3., a budapesti 1-es és a székesfehérvári 17-es ezredekkel. Ez a honvédhadosztály azok közé tartozott, amely az egész első világháborút végigharcolta. Az 1914 júliusában mozgósított hadosztály augusztus végén már a kelet-galíciai harctéren küzdött a 2. osztrák-magyar hadsereg 7. hadtestében. 1915 júniusától az olasz fronton van, végigküzdve az isonzói csatákat a Monte San Michele-hegyen és környékén, valamint Doberdó poklában. Majd újra az orosz front következett, de 1917 szeptemberétől már ismét az olasz támadásokat hárította el a Monte San Gabrielen. A caporettoi áttörés során 1918 januárjában a hadosztály elérte a Piavét. Ez év novemberében tértek haza.

Ránffy ezredes 1914 augusztusának végén a váradi ezreddel már Galícia lövészárkaiban harcol. Az ezredparancsnok megbetegedett, így az év végén a későbbiekben jelentős katonai hőstetteket véghez vivő Kratochwil Károly alezredes váltotta fel. Ránffy Zsigmond síremlékén az áll, hogy 1916. május 10-én hunyt el, életének 53. évében. Sírkövén ezt olvashatjuk: „Nemes Ránffy Zsigmond / m. kir. honvéd ezredes / meghalt 1916. május 10-én / életének 53-ik évében.”

A fogalomná vált és sokak által a Don-kanyar poklához hasonlított doberdói csaták egyikében halt hősi halált Pataky Elek hadnagy. Gondozott sírhelyének obeliszkjén a következő szöveg olvasható: „Itt nyugszik / felejthetetlen jó fiunk / Doberdónál a Hazáért / hősi halált halt / Pataky Elek / M. kir. 4-ik / honvéd gyalog ezred / hadnagya / élt 18 évet / meghalt 1916. szept. 16.”

Ezek szerint a hadnagy a 7. isonzói csatában esett el, amelynek ismét a Doberdó-fennsík volt a központja. „Fiunk minden reményünk volt, megtört szülei szívünk örökké siratja” – olvashatjuk a hadnagy 1930-as években elhunyt szüleinek neve fölött.

Bauma Vincze a 37. császári és királyi gyalogezred önkéntes tizedese volt, amelynek Váradon állomásozott a 2. zászlóalja. Sírfelirata szerint „a haza és király védelmében a tiroli harc-téren 1916. december 13-án 19 éves korában hólavina képében...” érte a halál. Ezek szerint túlélte az 1916. május-júniusi, sok áldozatot követelő dél-tiroli csatát. Az Alpesebben a magaslati állások körül már novemberben is 1,5–3 méter volt a hó magassága. Lehetetlenné vált a harci tevékenység, a küzdelem a hóval folyt, hogy szabadabbá tegyék az állásaikat és az utánpótlási vonalakat. Egy-egy hadosztályból több százan is a lavina áldozatává váltak.

A Rulikowski temetőben két első világháborús honvéd emlékét őrzi két gazdátlan sírhely. Sárközi Zoltán tanácsos kutatásai szerint mindketten a váradi kórházban hunytak el.

Heinrich Wolf tüzér 22 évesen 1915. június 3-án hunyt el az itteni kórházban. Egyszerű sírköve mögött a temető legnagyobb gesztenyefája őrzi sírhelyét. Sírfelirata: „Heinrich Wolf / aus Torsa / alt 22 Jahre / geste / im 3 Juni 1915”.

Fülöp István kisméretű sírkövén azt olvashatjuk, hogy 1917. július 29-én 19 éves korában „a harctéren szerzett betegsége következtében” hunyt el. A nagyszebeni 31. császári és királyi gyalogezred közvitéze volt. Sírfelirata: „Itt nyugszik / Fülöp István / élt 19 évet / meghalt 1917. július 29-én / a harctéren szerzett / betegsége következtében”. Mindenszentek napján valaki egy csokor virágot tett a sírjára.

A fiaikat elvesztő anyák szűnni nem akaró fájdalmának szimbóluma az a szomorkodó női alakot ábrázoló 1920-as szobor, amelyet szintén a Rulikowski temetőben láthatunk. Ez nagyiványi Fekete Sándorné síremléke, aki Zoltán fia halálát siratta élete végéig. Fekete Zoltán mint tiszthelyettes a 101-es közös ezredben szolgált, amelynek Váradon állomásozott az ezredtörzse és két zászlóalja is. 1915. június 5-én esett el Galíciában, a Sambor melletti Krukienice harcmezéjén. Még meg sem szűnt azon százezrek fájdalma, akik elvesztették hozzátartozóikat, de már megszületett az a generáció, akiket a második világháború pokla várt.

Fekete Ferencz hadapród sírfelirata: „Fekete Ferencz / a cs. és kir. 46-ik / gyalog ezred / hadapródja / hősi halált halt / a doberdói harctéren / vincingtin celoban / 1915. október 23-án / 24 éves korában.”

A cs. és kir. 46. gyalogezred 1915. július elején Karintiában harcolt, majd a doberdói csatákban. A hadapród október 23-án esett el, feltehetően a 3. isonzói csatában, amely 1915. október 18. és november 3. között volt.

Neve egy gondozott sírhelyen álló fekete márvány obeliszken olvasható.

Sztankovits József zászlós sírfelirata: „Itt nyugszik / Sztankovits József / zászlós / élt 22 évet / hősi halált halt, 1915. juni. 23”.

A sírkő, amelynek fehér márványlapján olvashatjuk a zászlós nevét, egy gondozott családi sírhelyen található.

A Rulikowski temetőben a felszámolt sírhelyek, a lebontott emlékmű okán is kevés első világháborús emléket találunk. De ha látunk ilyet, álljunk meg egy percre lehajtott fejjel ezen hősök sírja előtt.

Sírkövek a neológ izraelita temetőben

1. Reisinger József főhadnagy

„Reisinger József / építész mérnök honvédfőhadnagy / elesett 1916. év október 18-án / az ojtózi szorosban / 44 éves korában”

Péter I. Zoltán kutatásai szerint az építészmérnök több ismert váradi épület kivitelezője volt.

Ledöntött, fehér márvány sírkövét egy szépen faragott kard markolata díszíti. A sírhely gazdátlan, de a neológ izraelita temető zárt és őrzött.

2. Waldmann Osman hadapród

„Waldmann Osman / meghalt 1919. július 8-án / 42 éves korában / a haza hősiességében / szerzett lövéses sérülésben”

A sírfeliratot fehér márványtáblára vésték. A gazdátlan sírhelynek védettséget biztosít az a tény, hogy a neológ izraelita temetőben van, ami elkerített és őrzött.

3. Dr. Lukács Endre hadnagy

„Dr. Lukács Endre / tüzérhadnagy / elesett Homonánál / 1914. november 24-én / virágzó életének 27-ik / évében”

A fehér márvány családi síremlék a katonahősök egyik legszebb emléke. A hadnagy sírfelirata felé egy ágyút faragtak a tüzérhadnagy fegyvernemének megfelelően. Gazdátlan sírhely, de ez is a zárt és őrzött neológ izraelita temetőben van.

Kordics Imre írásai alapján
összeállította Farkas László

A váradi-velencei ortodox izraelita vallású első világháborús hősi halottak síremlékei

Fekete márvány síremlék őrzi a 45 évesen elhunyt Barta Gyula emlékét a bezárt velencei zsidó temetőben. A váradi 4. gyalogezred őrmestere 1917. május 20-án esett el. Feltehetően Volhíniában, ahol ebben az időszakban az ezred az oroszok előrenyomulását igyekezett feltartóztatni. Felesége és gyerekei siratták.

Ebben a temetőben áll Molnár Lipót sírköve, amelynek sírfelirata sok információval látja el az olvasót: „Molnár Lipót / A nagyváradi László malom főtisztviselője / a m. kir. 4-ik népfelk. gyalogezred főhadnagya / a Signum Laudis és a 3. oszt. Katonai érdemkereszt / tulajdonosa kardokkal.

Hősi halált halt munkás életének 37-ik évében / 1916. július 3-án az orosz harctéren / mikor századát rohamra vezette / eltemették hazai földben 1917. május 13-án”. Őt szintén felesége és két gyermeke siratta. A talapzatra még a következő sorokat vésték: „Harcolt a szerbekkel, küzdött a Doberdó perzselő tüzében, szenvedte az orosz síkság dermesztő hidegét,

hősiesen, lelkesedéssel, kitartással küzdött utolsó leheletéig, hogy az ő vére hullása árán is segítse, szebb, boldogabb, szabadabb legyen a magyar.” (A népfelkelők nem önkéntesek, ők is sorozott katonák voltak az idősebb korosztályból. A katonailag kiképzett népfelkelők előbb nem harcoltak az első vonalakban. Az idő múltával, a fiatalabb korosztály egyre nagyobb vesztesége révén, a népfelkelők is a harcoló alakulatok feladatait látták el.)

Egy márványtáblán egy újabb váradi népfelkelőről olvashatunk. Ő dr. Mayer Márton ügyvéd volt, aki 36 éves korában, a császári és királyi 37. gyalogezred hadnagyaként, 1917. február 8-án halt hősi halált az olasz harctéren.

Fehér márvány sírkövet állítottak az 1894-ben született Steier József emlékére. Önkéntes káplárként szolgált a 39. közös gyalogezredben. Ő 20 éves volt, amikor 1915-ben elesett. Síremlékét egy gyalogsági csákó és egy bajonett reliefje díszíti.

Már ledöntve találjuk Benedek Elek zászlós gránit sírkövét, amire egy csákót és egy kardot véstek. Az 1891-ben született honvéd 1915-ben esett el.

A Pro Liberta Partium Egyesület kezdeményezésére – minden akadályoztatás ellenére is – felépült emlékgúla katonahőseink emlékének méltó megőrzésére nyújt lehetőséget. A gúla felemelő, ünnepélyes felavatását követően jusson majd eszünkbe, hogy vannak elfeledett, gazdátlan katonasírok a temetőkben. A katonahősök parcelláit már rég elvesztettük, de ez a néhány síremlék még megmenthető.

Az egyik honvéd sírkőre nagyon találóan ezt vésték: „Ez a sír nem az elmúlásé, hanem az örök emlékezésé”. Erre gondoljunk!

Egy '48-as honvédtiszt síremléke

Az 1848–49-es eseményeknek voltak olyan résztvevői is, akiket alig tartunk számon, akiknek az emléke lassan feledésbe merül. Ők a szabadságharc túlélői, akikre Haynau rémuralma várt és a Bach-korszak megtorlásai.

A szabadságharc után a honvédek és a tisztikar egy részének az élete más mederbe terelődött. Büntetésből a távol állomásozó századok közkatonái az emigráció vándorai lettek, vagy a megtorló intézkedések a mindennapjaikat keserítette meg. Legtöbbjük csak a kiegyezést (1867) követően lett ismét „hű alattvaló”, foglalhatták el megérdemelt helyüket a társadalomban. Szabadságharcos múltjukról ajánlatos volt hallgatni. Elhalálásuk esetén hozzátartozóik is csak a kiegyezés után írhatták síremlékükre, hogy az elhunyt a szabadságharc résztvevője volt.

A váradi Rulikowski temető még őriz néhány '48-as honvédsírt. Az egyik ilyen Tátray Lajos vadászhadnagy sírkeresztje is, amire egyik írásában Emődi János már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet.

A rozsdamarta, 19. századi kovácsoltvas sírkereszt öntöttvas tábláján a következő olvasható: „Itt nyugszik / Tátray Lajos / Nyugd. körjegyző / 1848-49-iki vadászhadnagy / Szül. 1817 aug. 24 megh. 1895 nov. 3 / Béke poraira!” Ezek szerint már érett fejvel, kellő meggyőződéssel lett Kossuth katonája. Hadnagyi rangja pedig azt sugallja, hogy a csatákban helytálló vadászok egyikének az emlékét őrizi a sírhely.

A szabadságharc vadászai a honvédség könnyűgyalogos csapattestjeit alkották, felderítő, előőrs és más feladatokat láttak el. A vadászalakulatok külön kiképzést kaptak annak érdekében, hogy célzott lövésekkel elérjék az ellenség sorainak megbontását, majd sikeres rohamot indítsanak. A vadászok elit alakulatnak számítottak, Kossuth testőreit is közülük válogatták. Az ismert tiroli vadászok mellett, a szabadságharc idején négy magyar ezred felállításáról született döntés. Kossuth szárnysegédjére, Ormay őrnagyra bízta a vadászvezredek megszervezését, aki 1849 januárjában Váradon már az első ezred zászlóaljához toboroztatta a honvédeket. Ő az a cseh nemesi családból származó Ormay Auffmanberg Norbert ezredes, akit a 14. aradi vértanúként tartunk számon, és akit Haynau már augusztus 22-én felakasztatott az aradi várban.

Tátray Lajos vadászhadnagy sírkeresztje elé egy tujafenyő nőtt. Mint az élő fa ültetésének ősi, itt felejtett emléke, a ráfutott borostyánnal együtt hirdeti az öröklétet, takarja, védi a feliratos táblát, őrzi a szabadságharcos emlékét.

Ez a sírhely lankadni látszó lelkesedésünk ellenére is a fel-emelő márciusi eseményekre irányítja figyelmünket, ünnepi megemlékezésre késztet. Az emlékezés bátorít, ösztönöz, a megmaradás és a jövő egyik pillére.

Az ismert, jelentős emlékhelyeink mellett a túlélők, ám az életüket is feláldozni kész egykori honvédek sírjait is számon kell tartanunk. Az elpusztult, elpusztított '48-as honvédsírok hőseinek csontjai jeltelenül porladnak az egykori váradi temetők földjében.

A Rulikowski temető még fellelhető néhány honvédsírját már nem hagyhatjuk elveszni. Ezekhez ragaszkodnunk kell, tenni azért, hogy gondozottnak és biztonságban tudhassuk ezen emlékeket.

Így, szerényebb emlékhelyeinket is ápolva, védve a forradalom és szabadságharc üzenetét éltetjük tovább.

Március 15-én, gondolatban, álljunk meg egy főhajtásra a temető elfelejtett honvédsírjai előtt is!

Emlékgúla és katonahősök sírja a váradi temetőkben

A Rulikowski temetőben megépült világháborús hősök emlékgúláját egy civil ünnepség keretében, 2012. november 23-án avatták fel. Ez hasonló azon másik négyhez, amit az Isonzó menti csatákban részt vevő m. kir. nagyváradi 4. honvéd gyalogezred emlékére emeltek.

A Pro Liberta Partium Egyesület kezdeményezésére emelt gúla mindkét világháború katonai áldozatvállalásának jelképe, pótolja az elpusztított váradi emlékek hiányát.

Az eredeti, Kratochvil Károly ezredes és Nagyvárad város kezdeményezésére, 1918-ban felállított négy emlékgúla a váradi

**Reisinger József főhadnagy
síremléke**

**Tátray Lajos vadászhadnagy
sírkeresztje**

Az emlékgúla

4. honvéd gyalogezred talán legvéresebb csatáinak helyszínén áll. Ma kettő Olaszország területén van, és a Monte San Michele és a San Martino del Carson elesettek emlékét őrzi. Szlovénia területén van, Nova Vasnál és a Monte San Gabrielén (szlovénul Skabriel) a másik két gúla. Ez utóbbit csak ez év júliusában találták meg, romos állapotban.

Kratochvil Károly, a legendás ezredparancsnok visszaemlékezéseiben írta, hogy a karsztkövekből épített gúlák felirata a következő: „A m. kir. nagyváradi 4. honvéd gyalogezred hősi halottainak és dicsőséges harcainak emlékére.” Majd így folytatta: „Állj meg egy pillanatra, vedd le kalapod s mondj egy rövid imát azokért, akik mindhalálig harcoltak Istenért, Királyért, Hazáért.”

A felavatásra kerülő gúla – jellegzetes alakja miatt – az első világháborúra emlékeztet és a 4. honvéd gyalogezred hősiek helytállását juttatja eszünkbe. Ezért – nagyon röviden – kövessük útjukat a harctérre, majd keressük fel a temetőinkben nyugvó egykori, és nem csak a 4. ezredbeli hősök sírhelyét.

A 4. gyalogezred a debreceni 3. gyalogezreddel (39. dandár) a nagyváradi 20. honvéd gyaloghadosztály kötelékébe tartozott. A hadosztály másik dandárja a 81. volt, ide az 1. budapesti és a 17. székesfehérvári ezred tartozott. A 4. és a 17. ezred sorsa összekapcsolódott a hadosztály keretén belül, ugyanazt a hadiutat járták be.

Az 1914 júliusában mozgósított hadosztály az osztrák-magyar hadsereg 7. hadtestéhez beosztva indult az orosz frontra. A váradi 4-es honvédek Ránffy Zsigmond ezredes parancsnoksága alatt 1914. augusztus 22-én indultak a harctérre.

Az ezred mindhárom zászlóalja Váradon állomásozott. Az első zászlóalj parancsnoka Kratochvil Károly alezredes volt, a másodikat Balogh Barna alezredes és a harmadikat Reviczky László alezredes vezérelte.

A hadosztály Galícia keleti vidékein harcolt, majd az év utolsó harmadában a Kárpátokban. Az olasz hadüzenetet követően, 1915 júniusában már a Karintiai-Alpokban, a Krn hegy-

tömb magaslatain voltak beásva. Végigküzdve az isonzói csatákat, a 4. ezred is ott harcolt a Monte San Michele hegyén és környékén, valamint Doberdó poklában. 1916. novemberében a váradiak ismét az orosz fronton küzdöttek, és 1917 szeptemberében kerültek ismét az olasz hadszíntérre, ahol a Görzről északra lévő Monte San Gabriele-hegy védelmét látták el. A 12. isonzói csata és a caporettoi áttörés során a 20. hadosztály is támadásba lendült, és 1918. január elején a váradi 4. ezred is elérte a Piave folyót. A hadosztály októberig az állásaikban maradt, majd a november 4-én megkötött fegyverszünetet követően visszaindult állomáshelyére. A hadosztály és velük a legendás 4. honvéd gyalogezred 1918. november 18-án érkezett vissza Váradra.

A hősi halottak legtöbbször idegen földben nyugszik, néhányukat hazaszállították, vagy pont a váradi kórházak valamelyikében hunyt el.

Sárközi Zoltán tanácsos jóvoltából megtudhatjuk, hogy a bécsi hadtörténeti források szerint Várad egykori temetői több mint 2000 első világháborús honvéd és sok hadifogoly (orosz, szerb, román, olasz) földi maradványait őrizték.

A felszámolásra került temetőkben eleink és katonahőseink csontjaira építkeztek, vagy egyszerűen rátettek.

A Rulikowski temetőben közel 1500 sír emlékeztetett a harcokban elesett hősekre és a helyi kórházakban elhunytakra. Ezt a részt – mint múltbéli hagyatékunk oly sok más emlékét – pont az 1989-es fordulatot követően veszítettük el. Ez utóbbi a főút bal oldalán terült el. Péter I. Zoltán kutatásai szerint a szemközti oldalon szintén katonasírok voltak, ami már 1916-ban betelt.

A volt Olaszi temetőben legalább 200 honvéd sírhelye volt. A lakónegyed építésekor elsőként ezt a részt építették be. Az Ősiben lévő, a volt Zöld-kerti és a velencei temetőben szintén voltak honvédsírok.

Az elmúlt év novemberében a *Bibari Napló*ban közlésre került a Rulikowski temetőben néhány még fellelhető első

világháborús honvédsír. Az ott bemutatottak közt volt Ránffy Zsigmond ezredes síremléke, aki az orosz frontra vezényelte a váradi 4. gyalogezredet, Bauma Vincze önkéntes tizedes obeliszkje, a gazdátlan sírhelyen nyugvó Heinrich Wolf a 6. cs. és kir. ezred népfelkelő gyalogosa és Fülöp István honvéd sírköve. Ott olvashattunk a 4-es honvédek hadnagyának, Pataky Eleknek az emlékhelyéről, ő is Doberdónál esett el, valamint a fiaikat a harctéren elvesztett anyák bánatának örök szimbólumát jelentő szoborról, amely Fekete Zoltán tiszthelyettes emlékét idézi.

A felavatásra kerülő gúla kapcsán e kisszámú emléket néhány újabb bemutatásával szeretnénk gyarapítani.

Várad temetői – a Rulikowski és a bezárt velencei – néhány, az első világháborúban elesett zsidó honvéd sírját is őrzik. A bécsi hadtörténeti dokumentumok tanúsága szerint a Rulikowski izraelita temető 11, míg a velencei 27 hősi halottnak adott végső nyughelyet (nyolcan a váradi 4. ezredben szolgáltak), amelyből két sírhely izraelita vallású orosz hadifogoly csontjait takarja. A magyarosodó zsidó közösséget közös érdekek kötötték a magyar társadalomhoz. Az első világháború kezdetéig a zsidóság integrálódása megtörtént, ők is lelkesen fogadták a háborús híreket, készek voltak életüket áldozni a hazáért.

A Rulikowski izraelita neológ temetőben láthatjuk az egyik legmonumentálisabb első világháborús emléket. A családi sírhely ágyúval díszített központi része dr. Lukács Endre császári és királyi tüzérhadnagynak állít emléket, aki 27 évesen, 1914. november 27-én esett el a homonnai csatában. A lembergi csatavesztés folytán az osztrák-magyar erők seregei válságos helyzetbe kerültek, 1914. szeptember közepétől Kelet-Galíciából visszavonulóban voltak (az oroszok átkeltek a Visztulán, Przemysl várát körülfalták). Ennek a mindent elsöprő orosz támadásnak a megállítására alakult ki – többek közt – a Mezőlaborc-Homonna (az oroszok elérik Magyarországot) védővonal, ahol a magyar honvédek hősiiesen megállították az oroszokat. Ebben a novemberi csatában esett el dr. Lukács Endre is.

A NAGYVÁRADAI ZSIDÓ TEMETŐK MONOGRÁFIÁJA

Minden régi temető műemléki érték, amely egy közösség múltjának, közösségtudatának hordozója. Ezeket műemléki jelentőségű területként kellene kezelni, mint a település jellegzetes, történelmileg kialakult szerkezete, amely az azt létrehozó közösség temetkezési kultúrájának őrzője. Ezért, mint minden műemlék esetén, a temetőkre is érvényes kitétel a műemlék fenntartásra vonatkozó követelmények, mint a szakszerű állagmegőrzés és folyamatos karbantartás.

A temető történelmi emlék, a zsidó közösség létét bizonyítja ebben a városban. Egészében ezek kultúrtörténeti értéket képviselnek, különböző, történelmi, művészettörténelmi, családtörténeti és társadalmi forrásként szolgálnak.

Történeti, művészet- és művelődéstörténeti szempontból ki kell emelni a jelentős értékeket, de a temetőt mint egységes teret kell kezelni. A temetkezési kultúra, temetőművészet ma még kevésbé ismert, alulértékelt és alig értett fogalmak.

A váradi zsidó temetők esetében is fontos a történelmileg, művészettörténetileg jelentős síremlékek kiemelése. Egy monográfia összeállítása esetén (is) kiemelt jelentőségű követelmény a sírkertek sajátos jellegének, összképének kidomborítása. A zsidó temetők egyedisége, belső tartalma gazdagítja városunk történelmi értékeit, múltjának és jelenének kiemelt jelentőségű elemei.

Ezek a temetők az egész zsidóság közös értékei! Ma már nemcsak a temetkezés, a kegyelet helye, hanem e közösség történelmének, helytörténetének része (a bezárt velencei temető).

Egy monográfia egyik célja tudatosítani azt, hogy e közösség múltjának megismeréséhez, egyben identitásának megőrzéséhez jelentősen hozzájárul a temetők bemutatása és a temetkezési szokások ismerete.

A zsidó kulturális örökség egy része ezekben a temetőekben van. A temetők sorsa szorosan kötődik a város történetéhez, így ezek a közösség sorsának a tükörképei is. A kőbe faragott és vésett emlékek a múlt vallomásai. Rendszeres és átfogó kutatásuk eredménye a helytörténeti irodalmat is gazdagítja.

Elsőként a nagyváradi zsidóság rövid történetének bemutatása segítheti a temetőkről írandók jobb megértését.

Egy Kárpát-medencei kitekintést követően (már a római légiók soraiban is voltak zsidó származású harcosok: a 4. Flavia, a 13. Gemina és az 1. Adiutrix) a váradi történések ismertetése szükséges. Ez a küzdeni tudó közösség munkával és tudással eresztett gyökeret tájainkon. A hol megtűrt, hol elűdözött zsidóság vándorjai megtelepedése váradi történetük mérföldköve. A 11. századi letelepedésük a Kárpát-medencében már igazolt, Kálmán király dekrétumának első könyve 75. fejezetében ez olvasható: „Zsidók vásárolhatnak birtokokat, de lakniuk csak püspöki székhelyen szabad” – Várad ilyen volt. A török hódoltság utáni első jelentős levéltári adat az az első nagyváradi zsidó, akit Georg néven jegyeztek fel 1715-ben. A városban alig megtűrt zsidóság történetének jelentős eseménye a hitközség 1722-es megalakulása és az a tény, amikor 1723-ban Lázár Simon nemcsak tartózkodási, hanem letelepedési és árendálási jogot is kapott. A Magyar-zsidó oklevéltár 7. kötetében foglalt Helytartótanácsi összeírás 1725–1748 közti adatai részben megvilágítják a nagyváradi (és a bihari) zsidóság számarányát.

A továbbiakban a közösség életében a Chevra Kadisa 1731-es megalakulása nagyon jelentős esemény. Az első rabbi Eliahu Zahlen 1766-ban jött Váradra. Őt Reb Lipkovitz követte, aki-

nek sírköve (1773) ma a velencei temetőben van. A korabeli források arra utalnak, hogy 1749-ben az itteni közösségnek már zsinagógája is volt. Ezzel egy időben az oktatás intézményesített formája is kialakult.

A városrészekre tagolt Nagyvárad területén a zsidók megtelepedése Újvárosban és Olasziban, kevés kivétellel, nem volt engedélyezve. Leginkább Velencén, majd egyre nagyobb számban Váralján éltek (Váralja 3). A vár katonai vezetése a városi adminisztrációval szemben sokkal kedvezőbben bírálta el a zsidók letelepedését. Például már 1740-ben báró Lubetics alparancsnok fegyveres erővel támogatta a hetivásárra jövőket, támogatta a házépítési igényüket, bírát választhattak és menteséget kaptak a közterhek alól.

II. József toleráns rendeletei szintén segítették a zsidó közösség megszilárdulását a városban.

Az egyre inkább otthonra találó zsidóság konszolidált közösséggé alakult, amely a gazdasági élet meghatározó tényezőjévé vált. A kezdeti szeszfőzés és -árusítás, a bor- és vegyeskereskedés, mészárszék és kocsmabérlet elvezetett egy jelentős tőkefelhalmozáshoz, ami a pénzhitelezést biztosította, a kisipari termelés mellett megjelent a gyári termelés. A reformkori Várad gazdasági életében már jelentős a zsidó kereskedők és iparosok tevékenysége.

A kiegyezést (1867) követő zsidó emancipáció elnyerése, a közösség számbeli gyarapodása gazdasági erejének növekedésével is járt. Egyre több ipartelep jött létre, amelyek zsidó tulajdonban voltak. Az 1840-ben már meglévő Lübl Henrik szeszgyára mellett a Léderer és Kálmán, Moskovits Mór és fia, Moskovits Adolf és fia, Berger Dániel, Phöbus és mások. A helyi kereskedelem az első világháborút megelőző években – e közösség tagjainak köszönhetően – országosan elismert szintre emelkedett, többek közt a Kurlander és Ullman cég, Kolliner D. és fia vagy a Deutsch K. I. nagykereskedés.

A mai nagyváradiak számára talán legismertebb tény a zsidóság jelentős szerepe a városkép kialakításában. A Fekete Sas-, az

Ullmann- vagy a Moskovits-palota, a Sonnenfeld- és Konrád-ház talán a legismertebbek.

A hitel- és bankszektor a kiegyezést követő évtizedekben a gazdasági élet leggyorsabban fejlődő ágazata volt, amelyben a zsidó tőke jelentős mértékben volt jelen.

A dualizmus korában a társadalom fontos átalakuláson ment keresztül, a polgári értékrend előtérbe került. Az egyre nagyobb ütemben fejlődő nagyváros polgárosodási folyamatához a stabil gazdasági élet és a kedvező politikai viszonyok biztosítottak megfelelő háttérrel. Ha a polgárság, főleg a nagypolgárság, etnikai összetételét nézzük, akkor azt látjuk, hogy ebben a folyamatban a zsidóság szerepe a legnagyobb.

A polgárosult Nagyvárad zsidó közössége jelentős mértékben jelen volt a kulturális, társadalmi és tudományos élet minden területén. Fejlett oktatás- és iskolarendszer biztosította a közművelődés olyan szinten tartását, amely a korszak követelménye volt. Az izraelita hitközség már 1782-ben elemi fiúiskolát alapított, 1888-ban polgári fiúiskolát, 1897-ben elemi leányiskolát. A neológ hitközség az Auspitz-féle magániskolát 1903-ban nyolcosztályos fiúiskolává bővítette, majd líceumot hozott létre.

Az újságírás, a könyvkiadás és a művészeti életben e közösség tagjai szintén maradandót alkottak.

A jótékonyági intézmények gördülékenyen működtek.

A hitélet keretein belül jelentős lépés volt a régi, 1722-ben alapított izraelita hitközség kettéválása. Ennek hivatalos kihirdetése 1870 augusztusában volt, amikor létrejött a különálló neológ hitközség. A harmadik, status quo ante irányzat pedig 1882-ben lett elfogadva.

Az első világháborút követő impériumváltás után a váradi zsidóság önmagához híven, munkájával és tudásával tovább erősítette a város gazdasági, kulturális és társadalmi potenciálját.

Az 1944-es deportálás áldozataival, a munkaszolgálatban elhaltakkal és azokkal, akik elmenekültek, közel 30 ezer zsidó lakost vesztett el Bihar. Megszűnni látszott egy, az írott emlékekkel is igazolt 300 éves múlt.

A nagyváradi zsidó temetők azonban ma is tanúskodnak az egykori jelentős közösség múltjáról. „Az emlékezet népe” pedig őrzi temetőit, amelyek értékeit érdemes jobban megismerni. A mai nagyváradi zsidó közösség, ha jóval kisebb lélekszámmal is, de virágzik, ápolva ősei hitét, hagyományait és értékeit.

A váradi izraelita temetők – különös tekintettel a Velencén lévő, már nem használt sírkertre – a történeti temetők sorába tartoznak, amelyek kiemelt védelmet érdemelnek (első lépésben helyi, hatósági védelmet). Ezek a temetők máig őrzik eredeti kialakításukat, történelmi, művészi és kultúrtörténeti értékük kiemelkedő. Területi védelmük (itt hatósági és nem az izraelita előírás fallal való bekerítése értendő) megléte átfogó képet ad egy településen élő népcsoport temetőkulturájáról. A zsidó közösségek temetőinek különállása, bekerített volta eleve jelentős védelmet biztosít számukra.

A sírkőállítás szokása alakította ki az izraelita vallásra jellemző sírkőtípusokat és azok jellegzetes díszítményeit (a sírkőállítás ideje, nyelve, a sírkő újbóli felhasználásának tilalma). A Biblia történetében számtalan utalás van a sírkőállítás szokására. Jákob háromszor állít emlékkövet, utoljára felesége, Ráhel sírjára.

A temető, a bét hahajim (az élők háza) az ókorban díszes, növényekkel gazdagon ellátott hely volt.

Az évszázadok során kialakult temetkezési szokások ismeretése mellett fontos megtudni azt, hogy mára milyen mértékben maradtak meg. Milyen esetleges változások térnek el az ősi szertartástól. Gyalulatlan koporsó, a hétszeri megállás a sírig, egy-egy marék föld bedobása a sírba, az ortodox temetésen a nők és a férfiak különállása, a ruha felszakítása, a neológok szalagviselése, a gyásznapok száma, a tükör letakarása, padon ülés szokása, a Chevra Kadisa ma.

Időszámításunk kezdetére a drága sírkő és halotti ruha, a temetés költségei nagyon nagy terhet jelentettek a lakosságnak. Ezért rátértek az egyszerűbb temetési szokásra: az elhunyt golycsruhát kap, vagy lepedőben temetik el, a sírra pedig pálmát ültetnek.

A sírkőállításnak előbb praktikus okai voltak: védték a holttestet a vadállatoktól (köveket hordtak a sírra), és megjelölték a helyet (a kohanitáknak tilos volt holttesthez közelíteni).

Talmudi előírás szerint a temetőt lakott területen kívül hozták létre és bekerítették (a sírhely és sírkő újbóli felhasználása tilos). Az ősök sírjának meglátogatása vallási és erkölcsi kötelezettség. Régi szokás szerint fedetlen fővel nem szabad a temetőbe belépni (a fűtépés, látogatás utáni kézmosás szintén ősi szokás volt).

A rabbi sírok, a hitközség vezetésében részt vevők sírjainak felmérése egyik fontos feladat.

Az ortodox hitközség esetén a férfiak és a nők külön temetésének helymeghatározása, a házastársi temetkezések felmérése és időbeni követése a monográfia egyik követelménye. A gyermek halottak és koraszülöttek sírhelyei is egy külön fejezetet képviselnek.

Hagyományos zsidó környezetben a sírkert növényzetét nem gondozzák, csak az utakat tartják rendben. A kő virág helyetti használatánál meg kell említeni, hogy az utóbbi egy-két évtizedben a temetők síremlékei eleve virágtartóval készülnek (nem a hagyományos urnadisz). Ma már lehet virágot is látni egy-két sírhelyen.

A Chevra Kadisa története, jelenkori működése különálló része a zsidó temetkezési kultúrának (a rendbe tett halottasházak gondos egyleti életről tanúskodnak).

A temetők hitközségek szerinti felosztása mellett külön figyelemmel kell lenni a síremlékcsoportokra: a rabbi sírok, az előjárók, ismert személyiségek nyughelyére. A gyerek sírok, kohanita és levita sírhelyek elkülönülése, a nők és férfiak (ortodox) külön helyére.

Az időrendiség könnyen követhető a temetőkben, mivel előírás volt az elhalálozás szerinti temetés. Sajnálatos, amikor a régi sírok egységét néhány sor sokkal korábbi sírokkal bontják meg; az 1920-as években készültek elé 1960-as sírok kerültek.

Mint a temető meghatározó építménye, a sírkövek különböző vallási, érzelmi és esztétikai értékek hordozói. Méretük, stílusuk és szimbólumaik által bizonyos üzenetet közvetítenek.

A síremlékek legfontosabb része a sírfeliratok. Adatközlő szerepük mellett díszítmények is. A szépen vésett héber ábécé betűi, gondos elrendezéssel díszes szövegmezőt hoznak létre. A kezdő és záró formula, a „kis időszámítás” rövidítése általánosan elterjedt.

A két legősibb szimbólum, a menóra és a Dávid-csillag a váradi temetők legrégebbi sírköveire nem kerültek fel. A 19. század elején készültekre egyszerű szőlőindát vagy virágmotívumot véstek. A század első felében a legelterjedtebb szimbólum a szomorúfűz (szomorúság és a gyász, az „őszi csokor” jelképe és utalás a babiloni fogságra) vésett formája. Ez a fa eltört törzssel – a hirtelen halál szimbólumaként – a kor kedvelt motívuma volt.

Fontos megjegyezni, hogy a menóra, két- vagy ötágú gyertyatartó (a kétágú a szombatot, az ötágú a templomot jelképezi) helyett a 19. század első felében háromágút ábrázolnak. Ez a családi életet jelenti, de általában a lélek és az élet szimbóluma.

E század elején a levita és a kohanita származás ábrázolása, a kancsó és az áldást osztó kéz más szimbólumokkal együtt is előfordul.

Az oroszlán mellett a szarvas is ritka díszítmény. A női sírok díszje a galamb.

Nagyon ritkán fordul elő a koporsó (a túlvilági lét), összefonódó kéz (házastársi hűség), a Tóra-tekerics (vallásosság) és a pálma (példamutató élet) ábrázolása.

Gyakrabban fordul elő az urna, mint a világmindenség jelképe, hasonló az ún. „olaszkoszorú” (végtelen lét). A mózesi kőtáblát formáló sírkő már a 19. század elején használatos, mint a házastársi összetartozás szimbóluma.

A szabadkőműves szimbólumok és a katonáskodás jelképei külön értékek (a kommunizmus szimbóluma újkori jelkép!).

A sírkövek kora, stílusa, mérete és anyaga külön fejezet. Ebből a szempontból a váradi zsidó közösség emlékanyaga a leggazdagabb! Az obeliszk mint külön síremlékforma gazdag állománnyal van jelen. Formája, anyaga, hatása a temetkezési szokásokra, az obeliszk maga a neológ asszimilációs folyamat szimbóluma.

Nyomon követve az ismert személyiségek síremlékeit (az élet minden területéről) kisebb-nagyobb, fotókkal ellátott családtörténet állítható össze.

Az értékes sírkerítések és azok szimbólumai a nagyváradi vasművesség remekei.

Egy monografikus felmérés során lehetőség nyílik a szükséges állagmegőrzés kidolgozására, a veszélyeztetett emlékek felmérésére.

A legrégebbi sírkőtől (1773) eljutunk 1944-ig. A deportálás borzalmaival az emléksorok és emléktáblák és az ún. „üres sírok” őrzik. „Egy kő sír a falból” (Habakuk 2:11).

A második világháborút követő időszak a síremlékállítás új korszakát hozta el. Egy megváltozott temetőkép jött létre, amely éles vonallal választható el a történelmi temetőrésztől.

A Grünwald család síremléke

A Darvas család síremléke

A Veiszlovits család sírhelye

Ráday Mihály: Unokáink sem fogják látni...

LÁTOGATÁS A NAGYVÁRADI NEOLÓG IZRAELITA TEMETŐBEN

Ráday Mihály: „Nagyvárad ma is élő nagy temetőjének a neve Rulikowski temető, egy, a magyar szabadságharc oldalára átállt és ezért itt kivégzett lengyel tiszt nevét viseli. Jártam már itt a '48-as sorozat forgatásakor, és Nagyváradon számtalanszor. Tudják a nézők, sokan tudják, hogy Nagyvárad századfordulós – tehát amikor Ady Endre itt élt és dolgozott, kultúrájának a jelentős része kapcsolódik zsidó emberekhez. A város körülbelül egyharmada zsidó, vagy zsidó származású. És bár erről sokszor szó esett, de egyszer sem voltunk ebben a temetőrészben, a Rulikowski temetőnek a zsidó temető részében, és Péter I. Zoltán újságíró barátom itt, Nagyváradon azt mondta, hogy jöjjünk el már ide is, és nézzünk meg néhány nevezetesebb sírt.

Ennek az ideje érkezett most el. Itt vagyunk tehát a legnagyobb temetőben.

*

Péter I. Zoltán: A legnagyobb temető, amelynek a neológ zsidó parcellája is 1870-ben létesült, együtt az egész temetővel. De nem ez a legrégebbi zsidó temető a városban. Legelőször 1766-ban az ősi városnegyedben a Hattyú utcai temető létezett.

Ezt a város fejlődése miatt 1800-ban felszámolták, és 1801-ben Velencén nyitottak egy újabb temetőt, amelyik ma is léte-

zik, élő temető. Úgyszintén 1870-ben bővítették, amikor a mostani neológ temetőt létesítették.

Ráday Mihály: Mondtad, hogy ezen a soron van az egyik legrégebbi család.

Péter I. Zoltán: Igen, a Mihelffy család. Hát ez már egy kései leszármazottja, Mihelffy Pál 1932-ben halt meg. A török fenntartóság után, tehát 1692 után a vár körül alakult az úgynevezett váralja városrész, zömében zsidó lakosokkal. Mert ők eredetileg kereskedőként itt ilyen sátozóban laktak. És akkor a várparancsnokság megengedte nekik, hogy az 1780-as években kőházakat is építsenek. A Mihelffy család őse – akkor még Mihálynak hívták – volt ennek a városrésznek az első bírója.

Ráday Mihály: Itt a temetőfal mellett vannak különlegesebb sírok?

Péter I. Zoltán: Vannak sírok is, és a temetőfalon pedig emléktáblák vannak. Mindazoknak, akik nem kerülhettek ide a temetőbe, elhurcolták őket Auschwitzba és a többi haláltáborba, és a rokonságuk, akik fennmaradtak a családból, azok örökölték meg az emléküket.

Ráday Mihály: Itt a temetőn belüli temetőfalban olvasom Dr. Adorján Ármin nevét. De nem ő építette a Fekete Sast.

Péter I. Zoltán: Nem, a testvére, Dr. Adorján Emil, aki úgyszintén ügyvéd volt. Az ő nevéhez fűződik még két csodálatos szecessziós épület, a színház mellett, az úgynevezett Adorján-házak. Őt sajnos nem látjuk, az ő sírját itt a Rulikowski temetőben, mivel 1944-ben elhurcolták és Mauthausenben pusztult el. Leszármazottai ellenben néhány évvel ezelőtt eljöttek Nagyváradra, és emlékére egy bronztablát helyeztek el a Saspalota falára.

Ráday Mihály: Ez a nagyváradi fiatalember Magyarország, az Osztrák–Magyar Monarchia katonahőseként hunyt el az I. világháborúban. A mellette lévő síremlék sorai nem hősökre, hanem áldozatokra emlékeztetnek, arra, ami a II. világháború alatt történt a nagyváradi fiatalokkal és öregekkel.

Péter I. Zoltán: A szépen faragott virágmotívumos síremlékben nyugvó Veiszlovits Lajos édesapjának az obeliszkje található itt mögöttem. Veiszlovits Adolf volt az, aki 1873-ban egy kolerajárványt követően megalapította a Concordia Temetkezési Vállalatot, ezt folytatta azután a fia is, Lajos, de másik két fia, Emil és Gyula már közgazdászsként tanult és a Park Szállónak voltak a megalapítói.

Ráday Mihály: Veiszlovits Adolffal egy évben, 1907-ben hunyt el Veiszlovits Sándor. Szenvedélyes sakkozó volt, s ezért a közös síremlék, az obeliszk formája olyan, hogy egyúttal egy sakkfigurára, egy bástyára emlékeztet.

Péter I. Zoltán: Wertheimstein Alfréd osztrák dragonyos ezrednek volt a kapitánya, azt követően került Nagyváradra, hogy nyugdíjba vonult. Volt neki egy Rózsika nevezetű szép lánya, és a gazdag Rothschild bankár családnak a leszármazottja, Charles Rothschild a nagyvilágban olyan feleséget keresett, aki gazdag zsidó nemes családból származik és még szép is. És ezt a lányt Rózsika személyében találta meg. 1907-ben tartották az esküvőt, és 1940-ig éltek boldog házasságban.

Dr. Kecskeméti Lipót Nagyvárad tudós rabbija volt 1890-től kezdve. A magyar nyelv művésze volt, aki irodalmi társaságot vezetett, melynek tagja volt többek között Ady Endre is a századelőn. A két világháború között zsidó gimnáziumot létesített, amely jó ideig az ő nevét viselte.

Ráday Mihály: Ezen a soron ismerős nevet lát az ember.

Péter I. Zoltán: Igen, az Emőd Tamásét, aki Nagyváradon született, és úgy is mondhatjuk, hogy ide jött vissza meghalni. Egy nagyon szép idézete található a sírkövén. Nagyon jó barátságban volt Ady Endrével a Holnap évtizedeiben. Van még egy másik név is a sírkövön, a Fleischer Miklósé, ő testvéröccse volt Emőd Tamásnak. Ugyanis Emőd Tamásnak is a családi neve Fleischer volt, Fleischer Ernőnek hívták. A testvére, Fleischer Miklós neves festőművész volt, aki megjárta Auschwitz poklát, de életben maradt, visszatért Nagyváradra, és 1958-ig itt alkotott.

Ráday Mihály: A hatalmas nagyváradai temető zsidó temető részéből kijöttünk, át a katolikusba, mert itt is van egy nagyon fontos sír, amit meg kell mutatni.

Péter I. Zoltán: Igen, ez Diósy Ödön kormányfőtanácsosnak a sírja. Ő volt Brüll Adél, Ady Lédájának a férje. Hogy ő a katolikus temetőben van eltemetve, ennek az a magyarázata, hogy fiatal házások voltak még, amikor Szófiában a felesége és ő is kikeresztelkedett.

Ráday Mihály: A Rulikowski temetőn belül egy önálló temetőegység a zsidó ortodox temető. Itt is van egy olyan sír, amelyet föltétlenül be akarok mutatni.

Péter I. Zoltán: Fehér Dezső volt a *Nagyváradai Napló* tulajdonosa, egyben főszerkesztője. Azé a lapé, ahol Ady dolgozott, és ahol kiteljesedett az ő publicisztikai munkássága.

Ráday Mihály: Nagyvárad Velence városrészének is van önálló zsidó temetője, amely nem közvetlenül az utcáról közelíthető meg, hanem egy kis város, szinte parasztinak tűnő gazdasági épületegyüttesen keresztül. Jól látszik, hogy lepusztult állapotban van a ravatalozó.

Itt már nem temetnek. A sírok tömege viszont jó állapotban van nagyrészt.

A földön fekszik ugyan Brüll Samu síremléke, de a feleségéé mellette jó állapotban áll. Ők ketten Brüll Adél, vagyis Léda szülei.

*

Ráday Mihály: Nagyváradról sok műsoromban volt már szó. 19. századi, 20. század eleji gazdasági, irodalmi és színházi életét, építészét, iparművészetét, a város kulturális életét meghatározó helyi zsidóság temetőiről, síremlékeiről azonban most készítettem először képeket. Régi adósságot próbáltam meg ezzel a kis beszámolóval törleszteni.”

Kövek, emberek, képek. Olyan emberek sírkövei, akikre már senki nem emlékszik. Amikor a ledőlt, ledöntött, elhagyott sírköveket elviszik, újrahasznosítják vagy kidobják, már csak a

temető régi könyveiben marad meg a nevük. Pedig ezek a nevek nem csak nevek, hiszen régi emberek fiai és leányai, apák és anyák voltak, lehet, hogy nagyapák és nagyanyák lettek, éltek, szerettek, dolgoztak, mégis egyszer megszakadt a lánc, az utolsó családtagot, leszármazottat is eltemettette valaki, és az ő sírjaik, sírköveik, lassan feledésbe merültek. Nem volt már ki látogassa a sírokat, névnapon, születésnapon, halottak napján, aztán ledőlt a kő, megkopott az írás, de a kép a rájában, üveg alatt, az még megmaradt. Mindenszentekkor és halottak napján ezekre a kidőlt kövekre, az arcképekre is rápillant valaki, talán kerül egy gyertyácska, esetleg egy szál virág rájuk, mert a szomszédos sírokat látogatók bizonyára ilyenkor elgondolkodnak azon, mivé lesz az ember az elmúlás után, és vajon igazat írta a költő, amikor azt írta, hogy „a víz szalad, a kő marad, a kő marad”! De meddig marad? Az utókornak már útban lesz a ledőlt kő, kell a hely egy új, munkában, életben elfáradt embernek végső nyugvóhelyül!

A RULIKOWSKI TEMETŐ KÁPOLNÁI

A Rulikowski temető legrégebbi építésű kápolnája a Steinberger-kápolna, és a főút mellett a 3-as parcellában találjuk. Steinberger Ferenc apátkanonok kérésére Sztarill Ferenc nagyváradi építész készítette el a terveket, de a kanonok korai halála miatt Bundala Mihály kanonok, hagyatéki gondnok megrendelésére a kápolnát 1908-ban építette meg az építész, és ugyanazon év október 30-ik napján szentelték fel.

Steinberger Ferenc kanonok 1846. november 25-én született Máramarosszigeten (Máramaros vm.). A középiskolát szülővárosában és Szatmárnémetiben végezte, a teológiát Budapesten. 1894-től nagyváradi kanonok és a nagyváradi egyházmegye papnevelő intézetének igazgatója. 1905. január 17-én hunyt el Budapesten. A Steinberger-kápolnát rendeltetésének megfelelően a mai napig használják, de immár felekezettől függetlenül.

Az ortodox hívek a mai napig az 1938-ban épült Hașaș-kápolnát használják temetkezési szertartásaikhoz. A kápolna a városi ravatalozó közelében van, és a szomszédságában kialakított parcellákban Nagyvárad híres román személyiségei nyugszanak, többek között Iosif Vulcan és Aurel Lazăr polgármester. A kápolnát a város egyik legtehetősebb polgára, az 1891-ben, a magyarországi Vekerden született Hașaș Alexandru állatorvos, Bihar megye és Nagyvárad akkori főállatorvosa építtette 1935-ben, elhunyt felesége, Hașaș Irina, született Egri részére. Az alapkövet 1938. május 1-jén Alexandru Popoviciu püspök jelenlétében tették le, és 1940-ben lett felszentelve az épület. 1940 májusában az orvos a telket és a kápolnát a nagyváradi ortodox

püspökségre testálja, majd a bécsi döntés után Temesvárra menekül. 1945-ben visszatér Nagyváradra és újranoval. 1952-ben egy feljelentés nyomán börtönbe kerül. A nagyváradi börtönben megbetegszik, szív- és vesebeteg lesz, így az itt szerzett betegségek következtében 1956-ban elhalálozik.

Az építtető mecénás kívánsága szerint az ő és első felesége hamvai mind a mai napig az oltár alatt nyugszanak. A neobizánci stílusú kápolnát Molnár György építész mérnök tervezte és Pintér István mérnök, építési vállalkozó kivitelezte. A kápolna belsejét Corneliu Baba festőművész falfestményei díszítik.

A görögkatolikus temető kápolnát 1928-ban Valeriu Traian Frențiu püspök építtette családi sírboltnak, és a 9-es parcellában találjuk. Valeriu Traian Frențiu 1875. április 25-én született Resicabányán. Iskoláit szülővárosában kezdte, majd Balázsfalván folytatta a görögkatolikus gimnáziumban. Budapesten és Bécsben végzett teológiai tanulmányokat. 1898. szeptember 28-án szentelték pappá. 1922. május 3-án szentelték váradi püspökké a nagyváradi Szent Miklós görögkatolikus székesegyházban. 1941–1947 között helyettes mitropolita tisztséget is betöltött. Ő fejezte be 1922–1924 között a nagyváradi Teológiai Akadémia építtetését. 1924-ben megalapította a nagyváradi *Vestitorul* újságot. Több teológiai tankönyvet is kiadott. Saját költségén 14 templomot építtetett, és további húsznak az építését támogatta. A szekuritáté 1948. október 28-án éjszakáján letartóztatja, majd különböző lágerekben raboskodott, több más görögkatolikus pappal, akik nem vállalták, hogy vallásukat elhagyva, az ortodox egyház tagjai legyenek. 1950-ben szállították a máramarosszigeti börtönbe, ahol 1952. július 11-én elhunyt. Holttestét tömegsírba temették.

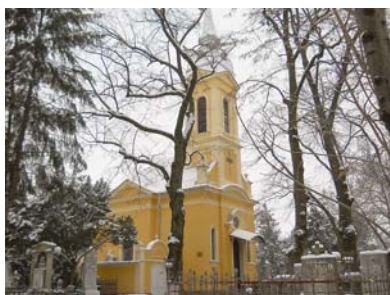
1948 után, az 1989-ben bekövetkezett fordulatig az ortodox felekezet használta ezt a kápolnát is. A rendszerváltás után a görögkatolikusok újra itt végezhetik temetési szertartásaikat. A Frențiu-kápolnát Sallerbeck Antal tervezte, aki 1926. július 19-től hivatalosan is a görögkatolikus püspökség építészé lett. A 10×5,5 méter alapterületű kápolna neoromán stílusban épült,

Városi ravatalozó

Frențiu-kápolna

Steinberger-kápolna

Steinberger Ferenc-emléktábla
a kápolnában

Haşaş-kápolna

és nemcsak a Rulikowski temető, hanem a város egyik építészeti remeke is egyben.

A városi halottasház, vagy ahogyan napjainkban hívják, a városi kápolna, 1936-ban épült, eredetileg krematóriumnak. A szovjet és román hősi halottak parcellái között található. A terveket a városi mérnöki hivatal készítette. Annak idején modern, villamoshűtésű kamrákkal, három ravatalozóhelyiséggel és irodával rendelkezett. Napjainkban a kápolnát rendeltetészerűen használják a különböző felekezetek. Római katolikus, református, baptista és püünkösdista szertartásokat tartanak itt.

A temetőben a fent említett ravatalozókon kívül családi kápolnákat is találunk. Ilyen a főbejárattal szemben, a 17-es parcellában található, amiről semmilyen adatot nem találtunk. A Steinberger-kápolna közelében, a főúton van az Oláh Ferencz családi sírboltja. A következő kápolna a 43-as parcella szélén a zboroi Zboray család kápolnája, végül kissé beljebb, ugyanebben a parcellában, a városi kápolna irányában találunk egy családi sírboltot, Lőrincz és Hidi néven.

A Rulikowski temetőben mindkét izraelita felekezet temetőjét megtaláljuk. A neológ temetőben számtalan olyan személyiség sírhelye, síremléke van, akik egykoron nagyban hozzájárultak Nagyvárad gazdasági életének fejlődéséhez, illetve a város építészeti arculatának kialakításához. A teljesség igénye nélkül említsük meg Rózenberg Izsó, Grünvald Jenő, Szántó Dezső gyárosok, Laszky Ármin laptulajdonos, Emőd Tamás költő, Darvas Ferenc faipari nagyvállalkozó, Deutsch K. Ignác üveg- és porcelán-nyomdatulajdonos nevét.

A temető kápolnájából napjainkban is végeznek szertartásokat.

JELES SZEMÉLYISÉGEK SÍRJELEI

A teljesség igénye nélkül

Adorján Ármin (1867–1938)

A-I-19, Neológ zsidó temető

Ügyvéd, publicista, gyorsíró

Nyírbátor szülötte. Középiskolai és egyetemi tanulmányait Nagyváradon végezte, majd Budapesten jogtudományi doktori oklevelet szerzett és ügyvédi vizsgát tett az 1890-es években. Ezt követően Nagyváradon ügyvédi irodát nyitott. Mellette a nagyváradi *Szabadság* főmunkatársa (1885–1895), a *Nagyvárad* munkatársa (1892–1914), a *Kiskereskedők Lapjának* szerkesztője (1900), a *Nagyvárad* munkatársa (1902–1907). A nagyváradi kongresszusi hitközség örökös elnöke, az Erdélyi és Bánáti Országos Izraelita Irodának alapítása óta elnöke, és elnöke az Országos Zsidó Kultúrbizottságnak is. Megalapította a zsidó fiúárva-házát és az aggok házát. Egyik alapítója volt a nagyváradi Népkönyvtárnak. Több szépirodalmi munkája és főleg szociológiai cikke jelent meg. Neve fennmaradt amiatt is, hogy Ady Endre baráti köréhez tartozott.

Andrényi-Kugler család

P11-1.1/2

Kereskedő

Az Andrényi Károly és fiai céget még 1836-ban alapították Aradon. Andrényi Károly fokozatosan fejlesztette ki üzleti hálózatát: Nagyváradon, Brassóban, majd Bukarestben. Nagyváradon 1875-ben nyitott fióküzletet Lajos fia, akkor még a Zöldfa utcán. Rövidesen szűknek bizonyult a helyiség. Így Andrényi

Lajos megvásárolta a Nagyvásártér 4–6. szám alatti házat, és helyébe építtette 1893-ra a ma is látható emeletes üzletházat. A csatorna felett a kiemelkedő tornyos falazaton messze tündöklött nagy arany betűkkel: VASUDVAR. A hatalmas üzlethelyiség hossza 46, szélessége 12 méter volt, az üveggel fedett udvari raktaré ugyanannyi. Ezenkívül a pincékben, a földszinten, a félemeleten, az első emeleten és a tető alatti második emeleten is számos rekeszekre osztott raktár volt. Ugyanakkor jelentős áruraktárakkal is rendelkezett. Felszereltsége a lehető legmodernebb: városi vasútvonal az üzletig, valamint a Vámház utcai vasraktárig, liftek, szállítószalagok, targoncák, villás emelők. Példás rend a raktárakban, naprakész nyilvántartás a készletekről, időben való utánrendelések. Az egyes üzleteknek igen nagy vonzáskörzete volt. A nagyváradihoz tartozott: Kolozs, Szilágy, Szatmár, Nagybánya, Máramarosziget, Beszterce, Naszód.

Andrényi Gusztáv 1912-ben új palotát építtetett a sarki Kugler-féle ház helyén. A Körös-parti részen árkados terasz épült, ahol később kávézó lett. Az államosítás után Oțelul név alatt működött tovább.

Arday Aladár (1890–1961)

P17-1-6

Református püspök

A Nagyváradi Református Egyházkerület 1948. március 5-én megtartott rendkívüli közgyűlésén választják püspökké Arday Aladárt, az addigi főjegyzőt, akit május 23-án iktattak be tiszt-ségébe. Nehéz időszak jellemezte a 13 évnyi püspöki szolgálatát, hiszen a kommunizmus valamennyi romániai egyház fejlődésének gátat vetett, de a legsúlyosabban a magyar történelmi egyházakat és a román görögkatolikus egyházat sújtotta. A legsúlyosabb csapás a 48-as államosítás volt, melynek során az egyházak elvesztették minden vagyonukat és valamennyi intézményüket, csupán a templomi szolgálat folytatódhatott, súlyos korlátozások és állandó ellenőrzés mellett. A nagyváradi református egyház elvesztette iskoláit, szociális intézményeit. Arday Aladár püspök hosszas betegeskedés után 1961. szeptember 7-én adta vissza lelkét teremtmőjének.

Árvey Árpád (1902–1985)

P3-7-11

Író, újságíró, szerkesztő

A nagyváradi jogakadémia hallgatója, majd 1930-tól a nagyváradi *Magyar Szó* újságírója. Ennek betiltása után a lap folytatásaként megjelenő *Magyar Kurír*, *Erdélyi Magyar Szó*, *Magyar Hírlap*, *Új Magyar Szó* szerkesztője 1930–1937 között, ugyanott a *Néplap* főszerkesztője. Írásai jelentek meg a *Magyar Kisebbségben* és a *Tíz tíz* című antológiában. Az Országos Magyar Párt helyi elnöke volt. 1941 és 1944 között a nagyváradi *Estilap* főszerkesztője és publicistája. Lapját a német megszállók beszüntették. A második világháború után a kolozsvári nép-bíróság 10 év börtönre ítélte, 1949-ben szabadult. Hosszabb szünet után csak 1967-től jelenhettek meg újra írásai.

Berkovits Ferenc (1848–1912)

C-8-10 Neológ zsidó temető

Ügyvéd

Nagyváradon született, jogi tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, majd Váradon nyitott ügyvédi irodát. Az 1876-ban létrehozott László Király Páholy egyik alapító tagja volt. A páholy főmestere bátyja, **Zsigmond**, a jeles orvos volt. Az 1889-es évben már ő a páholy főmestere tíz éven át, szorgalmazva a haladást szolgáló és a társadalmi problémákkal is foglalkozó páholy munkát. 1899-ben lemondott. A jótékony mozgalmak aktív tagja, a Népkönyvtár létrehozója, a Szigligeti Társaság tagja. A neológ izraelita hitközség tevékeny tagja volt. Mint a törvényhatóság tagja, ő tett a legtöbbet a város vízvezeték- és csatornahálózatának kialakításáért.

Dr. Berkovits Miklós (1831–1909)

C-8-1 Neológ zsidó temető

Orvos

Az 1876-ban létrehozott László Király Páholy egyik alapító tagja volt. A páholy főmestere 1889-ig.

Bokor András (1951–1994)

P-103/A-3-11

Tanár, a *Bihari Napló* igazgató-főszerkesztője volt.

Böszörményi Emil (1890–1938)

A-II-14 Neológ zsidó temető

Ügyvéd, újságíró, közíró

Nagykárolyban született, az itteni piarista gimnáziumban tanult és tette le az érettségit. Diákként csatlakozott a szocialista mozgalomhoz, részt vett a Galilei Kör megalakításában. Jogi tanulmányait a budapesti, kolozsvári, berlini és párizsi egyetemeken végezte. A háború kitörésekor bevonult, többször kitüntették. 1918-ban főhadnagyi rangban szerelt le. Továbbra is híve maradt a szociáldemokrata mozgalomnak. 1920-ban visszatért Nagyváradra, letette az ügyvédi vizsgát. 1921-től ugyanitt ügyvéd, miközben a romániai SZDP egyik vezetője. Petőfiről, Adyról és az irodalmi kérdésekről szóló cikkeit a *Munkás Újság* és *Előre* című szocialista lapok közölték. 1938-ban vasgárdista merénylet áldozata lett.

Bölöni Sándor (1939–1982)

P21-8-1

Újságíró, műfordító, irodalomszervező

Nagyváradon érettségizett, a kolozsvári egyetemen orosz-magyar szakot végzett. 1962-től 1977-ig az *Előre* belső munkatársa, majd a Nagyváradai Állami Színház magyar tagozatának irodalmi titkára. A nagyváradai Irodalmi Kerekasztal vezetője, irodalomszervezői munkája a helyi irodalmi élet fellendüléséhez, az országos áramkörbe való bekapcsolódásához vezetett. Román költők tolmácsolásával antológiákban szerepelt, szovjet lírikusok verseit fordította irodalmi lapok számára. Az Ady-centenárium alkalmából románra fordította Ady Endre *A műhelyben* című színművét. Több fordításkötettel is gazdagította a hazai irodalmat. A hatóságok sorozatos zaklatása miatt öngyilkossággal vetett véget életének, megmérgezte magát.

Busch Dávid (1846–1902)

P2-7-6

Nagyvárad városának főmérnöke

A Németországból ide került Busch Dávid 1872-ben lépett a város szolgálatába. Az ő idejében kezdődött Nagyvárad fejlesztése. Akkor épült a vízmű, a színház, a laktanyák és a többi közintézmény, miközben ő tervezett, felügyelte a munkálatokat, irányította a városfejlesztést. A legjelentősebb általa tervezett ingatlan a Kossuth utcai neológ zsinagóga. Busch Dávid univerzális ismeretekkel bírt a mérnöki és építészeti tudományok terén. Ereje teljében, 1902 júniusában halt meg, 57 éves korában.

Csanda Endre (1887–?)

P25-1/A-13

Gyógyszerész

A Zemplén megyei Iszitanacs községben született. Középiskoláit Ungváron, Sátoraljaújhelyen és Munkácson végezte, ahol 1903-ban érettségizett. Ezután Nagyváradon gyakornokoskodik és Kolozsváron hallgatja a gyógyszerészeti fakultás előadásait. 1911-ben elnyeri a diplomát, majd nagybátyja, id. Csanda Endre gyógyszerésztárába került. 1912-ben és 1913-ban letölti önkéntesi éveit a váradi kórházban és mint gyógyszerész hadnagy leszerelt. 1914-ben bevonult, és mint a Przemyśl vár központi gyógyszerésztárának vezetője fejtett ki értékes munkásságot. 1918-ban mint gyógyszerész főhadnagy leszerelt. 1921-ben átvette nagybátyja gyógyszerésztárát. Igen sok saját gyártmányú készítménye volt, amelyek országszerte ismertek voltak.

Daróczi Kiss Lajos (1903–1970)

P11-11-8

Író, újságíró, szerkesztő

A zilahi Wesselényi Kollégiumban tanult, majd Nagyváradon jogot, Kolozsvárt református teológiát végzett. Pályáját nagyvárad lapoknál kezdte, 1932–1933-ban az *5 Órai Újság* felelős szerkesztője, 1940-től 1944-ig a *Szabadság* főszerkesztője. A Szigligeti Társaság tagja, 1940-től főtítkára. Riportjai jelentek

meg több újság hasábjain, 1945-ben a nagyváradi *Magyar Nép* szerkesztője, 1968-tól a *Fáklya* munkatársa. Első regénye, a *Gyeptörés* Nagyváradon jelent meg 1932-ben. *Menekülés* című regényét a nagyváradi *Magyar Hírlap* közölte folytatásokban, a következő évben.

Deutsch Károly Ignác (1841–1917)

B-VIII-1 Neológ zsidó temető

Üveg- és porcelán-nagykereskedő

Deutsch Károly Ignác üveg- és porcelánkereskedése 1877 óta létezett. A tulajdonos magánéletét homály fedi, de üzleti forgalma már jól ismert. Kezdetben a Zöldfa utca sarkán, a 2. szám alatti ingatlan földszintjén volt Deutsch K. Ignác üveg-, porcelán- és lámpaáru-kereskedése. Mai formáját 1888-ban nyerte el az épület. Deutsch K. Ignác 1909-ben szoros kapcsolatba került a feketeerdői üvegyárral, és cége részvénytársasággá alakult át. Erre az időre datálható a Zöldfa utca 4. szám alatti szecessziós oromzatú ingatlan építése, amelyben az üveg- és porcelánkereskedés kapott helyet. Deutsch K. Ignác halála után fia, Dénes Ödön vette át az üzlet vezetését.

Diósy Ödön Sándor (1873–1935)

P9-20-15

Vállalkozó, kormányfőtanácsos, Brüll Adél férje

Diósy Ödön családja 1862-ben magyarosította a nevét Nussbaumról Diósyra. Diósy Ödön ellenben y-t használt, egy állítólagos Kossuth-tradícióra hivatkozva. Iskolai végzettsége nem ismert, csak arról van tudomásunk, hogy kereskedéssel foglalkozott, és az első világháborút követően kormányfőtanácsos lett. 1898 novemberében tartotta az esküvőjét Brüll Adéllal, aki később Ady Lédájaként vált híressé. Viharos házasságuk Adél 1934 januárjában bekövetkezett halálával végződött. Diósy sem élte sokkal túl felesége halálát, ő tüdőrákban halt meg 1935-ben Nagyváradon, ahová már betegen költözött haza az anyjához.

F. Diósszilágyi Ibolya (1918–2006)

P1-14-8

Író, irodalomtörténeti kutató, tanár

Egyetemi tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen kezdte, majd a kolozsvári egyetem magyar-történelem szakán fejezte be. Nagyváradon magyartanár volt, de az 1956-os forradalmat követő megtorlások során elbocsátották a tanári állásából. Évek múlva taníthatott újra, de csak vidéken 1973-ig, amikor nyugdíjba vonult.

1942-ben közölt először verseket. Első verseskötete 1946-ban jelent meg, melyet évtizedekkel később újabb verseskötetek, ifjúsági regények, színművek követtek. Nagy elismerést jelentett számára az 1994-ben megjelent Juhász Gyula nagyváradi életéről szóló monográfiája.

Emőd Tamás (1888–1938)

A-II-13 Neológ zsidó temető

Költő, újságíró, színházigazgató

Berekbősörményben született. Jogot tanult a kolozsvári egyetemen. Első versei 1906-ban, *A Hét*-ben jelentek meg. 1906–1914 között Nagyváradon újságíróként dolgozott. *A Holnap* nevű irodalmi antológiához tartozott. Ady Endréhez nagy barátság fűzte. 1914-ben a fővárosba költözött. Nagy Endrével a magyar kabaré megteremtésén fáradozott. 1917-ben a fővárosi színház dramaturg titkára, 1922-től az Andrassy úti Színház, majd a Blaha Lujza Színház, 1925–1927 között ismét az Andrassy úti Színház művészeti igazgatója. 1927–1928 között az Új Színház igazgatója volt. A szellemes szonon és kabaréjelenetek népszerű írója volt. Nagy sikere volt háborús verseinek és kis, egyfelvonásos, rövid drámáinak. Dalai közszájon forogtak. Színházi és újságírói sikerei idején is megmaradt szelíd poétának, a váradi emlékek őrzőjének, Ady hitvallójának. Mintha megérezte volna a vég közeledtét, hazalátogatott Váradra meghalni.

Fehér Dezső (1870–1935)

Ortodox izraelita temető

Újságíró, lapszerkesztő, laptulajdonos. Pályáját 1887-ben Budapesten kezdte, ahol különböző napilapok és élclapok munkatársa, 1889-től haláláig Nagyváradon tevékenykedett. Előbb a *Nagyvárad* napilapot szerkesztette, 1898-ban a *Nagyvárad* *Napló* alapítója, s élete végéig főszerkesztője. Mellette dolgozott segédszerkesztőként, több mint két évig, Ady Endre, akinek közírói és költői fejlődésére jelentős befolyást gyakorolt. Szerkesztésében a lap a vidéki magyar hírlapírás élvonalába került, és haladó, ellenzéki álláspontot képviselt. Cselekvően részt vett Nagyvárad szellemi életében, alapító tagja a Szigligeti Társaságnak, kezdeményezője 1903-ban a Nagyváradon megalakult Vidéki Újságírók Szövetségének, közreműködött a Holnap Társaság tevékenységében, lapjában teret adott a holnapos költőknek. 1919-ben alapító tagja a nagyvárad

Ady Endre Társaságnak, és ugyanebben az évben elindította a *Várad* *Hét* című irodalmi folyóiratot és közreműködött Tabéry Gézával a *Magyar Szó* megindításában. Az 1920-as és az 1930-as években lapja, a *Nagyvárad* *Napló* a haladó romániai magyar szellemi élet egyik jelentős fóruma.

Fekete Iosif (1903–1979)

P21-13-1

Szobrászművész

A szobrászművész Vajdahunyadon született Fekete Józsefként. Itt végezte általános iskoláit 1912-ig. A következő évtől 1916-ig a csíkszeredai középiskola növendéke, itt is érettségizett. A háborús körülmények miatt 1921-ig kétkezi munkásként dolgozik. Főiskolai tanulmányait 1921–1927 között a Bukaresti Belle Arte Iskolában végezte és szerzett szobrászi képesítést. Az ország számos közterén láthatók a művész alkotásai. Az elsőt – egy kolléganőjével közösen –, a Levegő hőseinek emlékművét Bukarestben állították fel 1930-ban. Nagyvárad

szobrai: Iosif Vulcan büsztje 1964-ből, illetve Nicolae Bălcescu szobra 1970-ből.

Fleischer Miklós (1893–1958)

A-II-13 Neológ zsidó temető (Emőd Tamás síremlékén)

Festőművész, grafikus

Érettségije után orvosnövendék lett Budapesten, de a szíve inkább a piktúrához vonzotta, emiatt a budapesti Képzőművészeti Főiskolán, majd Münchenben tanult. Itt érte a világháború kitörése is. Amikor 1918-ban leszerelt, Kolozsvárra ment, és mint orvoszigorló tovább folytatta tanulmányait. Két év múlva azonban visszatért a festészethez, és Berlinbe ment tanulni. Több kiállítása is volt. 1924-ben végleg hazatért Nagyváradra. 1926-ban mutatkozott be olaj- és pasztellképeivel ugyanitt. Képeivel szakított az impresszionista és naturalista iránnyal, és a maga egyéni eszközeivel kereste útjait. Nagyváradon halt meg 62 éves korában.

Gojdu Emanuil szülei

P31-7-32

Gojdu Emanuil (Gozsdu Manó – 1802–1870) ügyvéd, Krassó megye főispánja, majd Tenke országgyűlési képviselője a magyar parlamentben. Később a legfőbb ítélőszék bírója. Tevékenyen részt vett a román és magyar nép egyetértésének megteremtésében. Vagyonát a román nép kulturális fejlődésére fordította. A budapesti Kerepesi temetőben nyugszik.

A román származású édesapjának, Emanuil Atanasie Popovici Gozsdunak († 1821) és édesanyjának, Ana Poynarnak († 1832) a sírja található a Rulikowski temetőben.

Gróf László (1891–1971)

P7-3-1

Színművész, dramaturg, rendező, műfordító

Szegeden érettségizett (1910), Budapesten az Országos Színművészeti Akadémián szerzett oklevelet (1913). Nagyváradon (1913–1930), Bukarestben (1930–1935), majd Kolozsváron (1935–1940) rendező és színész. A Bolyai Tudományegyetem jogi és közgazdasági karán doktorált 1946-ban. Nagyváradon színész és rendező 1949-től, nyugalomba vonulásáig (1960). Színész-

ként és vállalkozóként része volt a 20-as évek elején, Nagyváradon megindult filmgyártásban. 1925-ben *Halló, Amerika!* címen Hetényi Elemérrel közösen filmet forgatott. Az erdélyi magyar színházas intézményes kereteinek megteremtésében Janovics Jenő oldalán vett részt. Irodalmi rendezvények gyakori előadója, dramaturgiai kérdésekről és színi esztétikai kérdésekről értekezett. Színi jegyzeteit kolozsvári és nagyváradai napilapok közölték.

Dr. Grósz Albert (1819–1901)

Neológ zsidó temető

Orvos, a szemkórház alapítója

Dr. Grósz Albert a szakirodalom szerint 1848. szeptember 13-án a Délvidékre induló második nemzetőr zászlóalj táborigorvososa volt, 1849 januárjáig az ottani táborban szolgált. Létrehozott egy kórházat is. Erre nagy szükség volt, mert a sebesültek ellátásán kívül a dühöngő kolerát is meg kellett fékezni. Január 20-án Mészáros Lázár parancsára Erdélybe kísérte a betegeskedő Beöthy Ödönt. A főorvosként számontartott Grósz Albert a nemzetőröktől századosi rangban a 27. zászlóaljhoz került. A békeévekben átvette annak a klinikának a vezetését, amelyet nagybátyja, Grósz Frigyes szegény sorsú szembetegeknek alapított.

Dr. Grósz Menyhért (1888–1941)

C-VIII-3 Neológ zsidó temető

Orvos, a László Király Szabadkőműves Páholy főmestere

Grósz Menyhért Nagyvárad szülötte. Itt járt a főreáliskolába, majd a budapesti tudományegyetem orvosi fakultásán tanult és szerzett orvosi diplomát. Fiatal orvosként több helyen is dolgozott, hogy utána 1887-ben letelepedjen Nagyváradon, és rendelőt nyisson. Rövidesen a város legnépszerűbb és legkeresettebb orvosa lett. 1895-ben megszerezte a törvényszéki orvosi oklevelet. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1907-ben az ország első vidéki tüdőbeteg-rendelője. A rendszerváltást követően az állami poliklinika alkalmazottja, mígnem 1927-ben a korhatárt elérve nyugdíjazták. Ezt követően Budapestre költözött. Mély

és alapos orvosi munkásságán kívül dr. Grósz Menyhért kivette részét Nagyvárad minden társadalmi, tudományos, kulturális és városfejlesztési akcióiban is.

Grünwald Jenő (1869–1944)

A-I-4 Neológ zsidó temető

Redőnygyáros

Grünwald Jenő 1869-ben született Batiz községben. Szatmáron, 12 évesen a rézművességet, majd a lakatos mesterséget sajátította el, majd hét évig vándorutat tett a régi céhrendszer szerint. Ezt követően telepedett le Nagyváradon. Lakatos műhelyt nyitott, s rövidesen hírneve ismertté vált a város határán túl is. Számos közintézmény vasmunkái és balkonrácsai is az ő nevét dicsérték. Sikerei csúcsán vasredőnygyárat alapított, 1922-ben pedig fém- és bádogáru gyárat, amelyek országos hírnévnek örvendtek. Iparművészeti munkásságán kívül részt vett a város minden kulturális és emberbaráti tevékenységében is.

Gulácsy Albert (1918–2007)

P7-3-1

Színművész. Nagyvárad díszpolgára

A kolozsvári Thália stúdiójában tanult 1936–1938 között, majd egy évig a bukaresti Alhambra revüszínház tagja volt. 1939-ben az aradi, 1940-ben a kolozsvári társulatban játszott. Ez idő alatt frontszínházakban is fellépett. 1943-tól 1973. január 1-jén történt nyugdíjazásáig a nagyváradai együttes tagja volt. Pályájának első évtizedében operettbonviván volt, később repertoárjában a zenés és prózai darabok hős- és hősszerelmi szerepei váltakoztak. Nyugdíjasként, 2003-ban Nagyvárad díszpolgárának választották.

Horváth Imre (1906–1993)

P44-15-2

Költő

A családja 1923 őszén Nagyváradra költözik, s ő a Gozsdu Líceumban, 1925-ben teszi le az érettségit. Pár hónapig magán-

tisztviselő, 1927 szeptemberében belép a nagyváradi *Estilap* szerkesztőségébe, de a következő évben leépítik, s két évig állástalan. Később Szatmáron újságíró, majd 1931-től ismét Váradon, az *Estilap*nál. Költővé érése ennél a lapnál kezdődik. 1933 és 1937 között Aradon újságíróskodik, 1938–1939-ben a nagyváradi *Magyar Lapok*nak alkalmazottja, ettől kezdve verseskönyvei eladásából él, nehéz körülmények között. Költészete elismerésének a jele a Baumgarten-jutalom. Az 1940-es években lírája új csúcsokat hódít meg. A külvilágból érkező fenyegetés és a költő betegsége, a megrongált idegek együtt alakítják költészetét. A rendszerváltást követően a népi demokrácia vezető költője lesz. 1951-ben állami díjjal tüntetik ki, amit 1956-ban újabb kormánykitüntetések követnek. Verseskötetei sorra jelennek meg. Az 1960-as évektől egyre inkább visszatalál költészetének húsz évvel azelőtti hangjához. Később egy aforizmakötete is megjelent.

Ihász Aladár (1886–1960)

P4-11-2

Színművész

1907-ben végezte el a Színművészeti Akadémiát, majd egy évig a Nemzeti Színház ösztöndíjasa volt, 1908-ban szerződött a Kolozsvári Nemzeti Színházhoz, amelynek 1916-ig tagja volt. Ezt követően visszatért Budapestre a Magyar, később a Művész Színház társulatához. 1924–1936 között ismét a kolozsvári színház, 1936–1940-ben a Szegedi Nemzeti Színház tagja. 1940-től 1947-ig a Fővárosi Operettszínház rendezője, 1947-ben visszatért Nagyváradra, 1960-ig a Nagyváradi Állami Színház tagja volt. Itt, Nagyváradon érte a halál 74 éves korában, 1960. július 24-én. Rendezőként sok ötlettel, kitűnő játékmesteri adottságokkal állította színpadra a középfajú drámákat és operetteket. 1957-ben megkapta a Román Népköztársaság érdemes művésze címet. Ugyanebben a sírban nyugszik a színművész lánya, **Ihász Klára**, aki 1945-től 1968-ig a nagyváradi magyar társulat tagja volt.

Indig Ottó (1936–2005)

P22-8-8

Irodalomtörténész, kritikus, művelődéskutató, tanár

A nagyváradi középiskolás éveit követően a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerzett magyar nyelv- és irodalomtanári diplomát 1960-ban, majd 1975-ben ledoktorált. Több iskolában tanított, 1993-tól a Sulyok István Főiskolán. 1990 után több nagyváradi lap főmunkatársa volt, majd 1992-ben megalapította a Dávid Galériát, később az Empire Galériát. 1975-től jelentek meg könyvei, egészen haláláig. E kötetekben többek között Juhász Gyula nagyváradi életét, a nagyváradi színikritikákat, a nagyváradi színeszet 1798–1944 közötti másfél évszázadát, a századforduló irodalmi és sajtóéletét, Ady nagyváradi életét, a magyar irodalom vázlatos történetét ismertette az olvasókkal.

Jakobovits Miklós (1936–2012)

P50/A-1-1

Munkácsy Mihály-díjas festőművész, muzeológus, művészeti író. A Magyar Művészeti Akadémia Képzőművészeti tagozatának tagja.

A kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán szerzett diplomát 1959-ben. Nagyváradi munkássága során a nagyváradi színház díszlettervezőjeként működött, majd középiskolában tanított rajzot. 1965-től a nagyváradi Körösvidéki Múzeum képzőművészeti részlegének munkatársa lett. Tevékeny részt vállalt a város művészeti életének irányításában, a Romániai Képzőművészek Szövetsége nagyváradi fiókjának titkára volt. Rendszeresen jelentkezett a megyei, az országos tárlatokon és külföldi csoportkiállításokon. Festészete az expresszionizmus és szürrealizmus forrásvidékeinek stílusjegyeit mutatja, az emberi lélek lenyomatai tárulnak elénk festményein. Művészeti tárgyú írásai több hazai lap hasábjain jelentek meg. Önálló művészeti kötetei is maradandó értéket képviselnek. Săşianu Alexandruval létrehozta a nagyváradi Egyházművészeti Barokk Képtárat. Az Ady Endre Sajtókollégiumon művészettörténetet

tanított, a nagyváradi Ady Társaság és a Keresztény Kutató Központ alapító tagja, ez utóbbinak művészeti igazgatója is volt. Alapítója és tagja volt a Barabás Miklós Céh, Erdélyi Magyar Képzőművészek Szövetségének, amelynek 1993–1996 között alelnöke, 1997–2012 között elnöke volt. 2004-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja.

Japport Viktor (1888–1950)

P8-11-14

Híres cukrászmester

Japport Viktor 1888-ban született Karánsebesen, s ugyanitt végezte el az iskoláit is. Később Nagyváradra költözött, és nagyon megszerette ezt a várost. Fiatal korában lépett a cukrászi pályára, elsajátítva a cukrászművészet minden titkát. Amikor kitört az első világháború, azok között volt, aki már az első napon bevonult és négy esztendőn át teljesített frontszolgálatot. Miután visszatért Nagyváradra, rövidesen megnyitotta cukrászdáját azaz a szándékkal, hogy mindenki igényét kielégítse, ami sikerült is neki. Nagy népszerűségnek örvendett, különleges édességeivel mindig teltházat vonzott.

Jelinek Ferenc (1872–1921)

P3-4-7

műkertész

A polgárok Mária Kongregációjának első prefectusa.

Katona Béla (1891–1948)

P1-3-2

Újságíró, szerkesztő

Főiskolai tanulmányait a nagyváradi jogakadémián kezdte és a budapesti egyetemen fejezte be. Már jogász korában lapot szerkesztett, a budapesti *Hírlap*, majd a *Pesti Hírlap* munkatársa, haditudósító Szerbiában. 1916-ban került Nagyváradra, ahol több napilap szerkesztője és felelős szerkesztője 1945-ig. A Szigligeti Társaság tagja, nevéhez fűződik a nagyváradi Újságíró Klub megalapítása, amelynek ügyvezető elnökeként működött.

A második világháború után a *Népakarat* című lapot szerkesztette 1947-től, annak megszűnéséig. Népszerű volt kirokroivata, amiről a városban beszéltek. A II. világháború frontátvonulásának hiteles képét adja Zsolt Béla előszavával megjelent *Várad a viharban* című riportregénye (Nagyvárad, 1945), a nagyváradi zsidók gettóba hurcolásának és a nagyváradi munkaszolgálatosok ukrainai pusztulásának története.

Kecskeméti Lipót (1865–1936)

C-I-1 Neológ zsidó temető

Főrabbi, zsidó irodalomtörténész, bibliakutató

A középkori zsidó költők foglalkoztatták, verseikből lefordított egy kötetre valót, róluk írt dolgozatával doktorált 1888-ban Budapesten. Középkori zsidó költőket fordított magyarra és zsidó vallástörténeti tanulmányokat írt. A nagyváradi hitközség 1890-ben választotta rabbijává; mint főrabbi, kitűnő szónokként vált ismertté, a magyar nyelv művésze volt, beszédeit Ady Endre is meghallgatta, s cikkben emlékezett meg egy bibliai tárgyú előadásáról, melyet a budapesti unitárius templomban tartott 1903-ban. A Szigligeti Társaság tagja volt. Szembeszállt mindenemű vallási elzárkózással, nem fogadta el a cionizmust. A bibliakritika módszerével megírt két – egyenként háromkötetes – irodalomtörténeti műve jelent meg Jeremiás és Ézsaiás próféták könyveiről (Budapest, 1932, Nagyvárad, 1935). A 70. születésnapján elhangzott beszédeket ünnepi kötetbe foglalták (Nagyvárad, 1935). Noha megválasztották pesti főrabbinak, Kecskeméti Lipót Nagyváradon maradt.

Dr. Konrád Béla (1871–1941)

D-7-48 Neológ zsidó temető

Jogász, a nagyváradi neológ izraelita hitközség elnöke

Hajdúböszörményben született, iskoláit is részben itt végezte, majd a nagyváradi Premontrei Főgimnáziumban folytatta. Itt is érettségizett 1890-ben. Ezt követően a budapesti egyetem orvosi fakultásán tanult, itt is avatták orvos-doktorrá 1895-ben. Három évvel később telepedett le Nagyváradon, és azt követően halálig

itt folytatta orvosi praxisát. Hosszú időn át a biharmegyei közkórház tiszteletbeli osztályos főorvosa volt, mellette magánpraxist is folytatott. 1923-tól a Biharmegyei Orvos-, Gyógyszerész- és Természettudományi Egylet elnöke. Orvosi cikkei jelentek meg szaklapokban. A nagyváradi 1941-es légibaleset egyik áldozata volt.

Laszky Ármin (1851–1915)

C-III-1 Neológ zsidó temető

Nyomdás, lapkiadó, szerkesztő

Laszky Ármin az Athenaeum nyomdában tanult, szedő és korrektor lett a *Pesti Naplónál*. 1870-től 1874-ig dolgozott Hügel Ottó nagyváradi nyomdájában. 1874-ben Haas Gottlieb pénzügyi támogatásával nyomdát alapított. Rácz Mihály és Dus László társaságában megalapította a *Szabadság* című nagyváradi napilapot, melynek Ady Endre, Krúdy Gyula, Nagy Endre, Bíró Lajos s más neves írók voltak munkatársai. A tisztaeszlári per idején Istóczy Győző antiszemita *Tizenkét röpirat* (1880–1884) című újságjellegű röpiratai ellen kiadta Hegyesi Márton *Ellenröpiratát* (1881).

Aurel Lazăr (1872–1930)

P29-9-9

Ügyvéd, politikus, Nagyvárad polgármestere

Tanulmányait a nagyváradi Premontrei Főgimnáziumban, majd a Jogakadémián végezte. Jogi tanulmányait Budapesten fejezte be, ahol 1896-ban doktorrá avatták. Ezt követően Nagyváradon nyitott ügyvédi irodát. Az első világháborút követően a helyi román nemzeti célok élharcosa. 1918. október 12-én a Román Nemzeti Párt végrehajtó bizottsága az ő házában fogalmazta meg azt a nyilatkozatot, amelyben kinyilvánították a magyarországi és erdélyi románság jogát, hogy maga döntsön saját sorsáról a szabad népek sorában. Az egyesülést követően előbb a román parlament képviselője, majd 1928 decembere és 1930 novembere között Nagyvárad polgármestere, amikor hosszas betegség után elhunyt.

Madas István (1878–1925)

P18-4-19

Színész

Húszéves korában kezdte pályáját. 1923–1925 között a nagyváradi színtársulat tagja. Legnagyobb sikereit Szigligeti Ede és Tóth Ede népszínműveiben, Molnár Ferenc színdarabjaiban aratta. Huszonöt éves színészi jubileumát is Nagyváradon ünnepelte meg, Ugrom Sanyi szerepével ifj. Bokor József *Gyerekasszony* című népszínművében.

Materny Imre (1865–1950)

P17-1-6

Evangélikus főesperes

Abaújszántón született 1865-ben. Teológiai tanulmányait Eperjesen végezte 1892–1893 között. Tanulmányai gyarapítása céljából beutazta Németországot, Dániát és Svédországot. 1893–1896 között evangélikus lelkész Sátoraljaújhelyen. 1898-ban érkezett Váradra mint helyettes lelkész, de Rimler Károly nyugalmába vonulása után a gyülekezet mint rendes lelkészt megválasztja. Az ifjú lelkész feladata az új templom felépítése volt. Az ő buzdítására alakult meg 1904-ben az Evangélikus Nőegylet. Később kinevezik főesperesnek. 1940. július 19-én Frint Lajos superintendens, aradi lelkész elköltözik a földiek sorából. Az erdélyi evangélikus püspöki széknél megüresedése folytán, az új püspök megválasztásáig az egyházkerületi értekezlet megbízása alapján Materny Imre, az ötvárosi esperes látja el az egyházkormányzás feladatát. Materny tudása, személyi értéke, hosszú lelkipásztori és esperesi működése biztosíték arra nézve, hogy az erdélyi evangélikusság pásztorolása a legjobb kezekbe került. 1940. október 16-án adta át a gyülekezetet, nagyon hosszú lelkipásztorkodás után. Külön meg kell említeni, hogy sokáig volt Várad törvényhatósági bizottságának tagja, lelkesen és buzgón vette ki részét a város fejlődésének munkájából. Értékes és tevékeny irodalmi működést is fejtett ki, kizárólag egyházi téren.

Moskovits Miksa (1866–1943)

A-I-22 Neológ zsidó temető

Szesz- és élesztőgyáros

A Moskovits Adolf és fiai által alapított Adria-ipartelepről keveset tudunk. A szesz- és élesztőgyárat Moskovits Adolf alapította 1862-ben. Területe 4000 négyszögméter, melyen 8 gyárépület, 12 istálló és 4 magtár állt. Hajtóereje két gőzgép. Évi termelése 8000 hektoliter szesz és naponként 20 métermázsa élesztő. 1886-ban ugyanezen cég ecetgyárat is alapított. A gyár területe 1200 négyszögöl, melyen három épület állt. Napi termelése 20 hektoliter ecet volt. Ugyancsak a Moskovits Adolf és fiai cég gőzhengermalmot, árpagyönggyárat és köleshántót hozott létre 1890-ben. A cég alapterülete 3000 négyzetméter volt és a Vámház utca (ma Sucevei) sarkán terült el. Négy épülete és két lisztraktára volt. Napi termelése 500 métermázsa volt. Piacai Magyarországon kívül Ausztria, a balkáni államok, Olaszországba árpagyöngyöt exportált. Az első világháború után, 1922-ben nagy része leégett. A jelenlegi épületek már csak hírmondói a régi csillogásnak.

Moskovits Adolf fiai: Mór, Miksa és József voltak. Moskovits Miksa 1899-ben bankigazgató volt. 1905-ben Miksa rendezte meg a Fő utcán álló Moskovits-palotát, amely ifj. Rimanóczy Kálmán terve alapján készült. A nagyváradi szecessziós építészet egyik legszebb emléke.

Mottl Román (1921–1991)

P42-5-8

Grafikus, illusztrátor, tanár

Tanulmányait a budapesti Iparművészeti Iskolában végezte (1945), szülővárosába hazatérve a Népi Művészeti Iskola tanára lett (1949–1980). Rajztanár volt különböző líceumokban. Országos vezetőségi tagja volt a Romániai Képzőművész Szövetségnek.

Tájképeket, városi tájakat, enteriőröket, csendéleteket, ritkábban portrékat festett; akvarelltermésével a műfaj élvonalbeli művelőjévé vált, tükrözve a népművészethez s a polgári kultúrához egyaránt kapcsolódó szellemiségét. 1949-től jelentkezett

csoportkiállításokon és egyéni tárlatokon. Műveivel külföldi csoportkiállításokon is szerepelt. Képzőművészeti írásokkal hazai napilapok és irodalmi újságok hasábjain jelentkezett.

Dr. Nyiszli Miklós (1901–1956)

A-III-74 Neológ zsidó temető

Orvos, holokauszt-túlélő, memoáíró

Szilágysomlyón született. Középiskoláit is szülővárosában végezte, majd orvosi tanulmányait Kolozsvár, Berlin és Kiel egyetemeken folytatta. 1929-ben nyerte el doktori diplomáját az akkor még német Boroszló Friedrich Wilhelm Egyetemén mint kórbonctani szakorvos. 1930–1937 között előbb Nagyváradon volt általános orvos, majd 1937–1941 között Felsővisón és 1942–1944 között Szaploncán. 1944 májusában Auschwitzba deportálták, ahol Dr. Josef Mengele boncolóorvosa lett. 1945 januárjában Auschwitz felszámolásakor egyike volt annak a 66 000 rabnak, akiket erőltetett menetben Németországba deportáltak. Az ebensee-i táborban érte a felszabadulás. 1949–1950-ben Nagyváradon üzemelt, majd 1951-től haláláig kórházi orvos volt. 1946-ban saját kiadásában, Nagyváradon jelentette meg *Dr. Mengele boncoló orvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című visszaemlékezéseit a haláltábor borzalmairól.

Ötvös Béla (1888–1970)

P2-15-1/1

Író, újságíró

Középiskolai tanulmányait Budapesten és Nagyváradon végezte (1906), s újságírói pályára lépett. Budapesti és debreceni lapok külső munkatársaként közölt riportjaival vonta magára Fehér Dezső figyelmét, aki 1912-ben a *Nagyváradai Napló*hoz szerződtette. Az első világháború négyévi frontszolgálatát után rokkantan került haza, a *Nagyváradai Napló* főszerkesztő-helyettese volt 1920-ig, majd *Hétfői Lap* címmel lapot indított, melyből a *Magyar Hírlap* című politikai napilap alakult. Megszűnté után, 1922-től a kolozsvári *Keleti Újság* helyi szerkesztője 1934-ig, s utána az *Ellenzék* munkatársa volt. Közben új lapokkal próbál

kozott, így *Vasárnapi Lapok* címmel képes társadalmi folyóiratot adott ki 1934–1935 között. A második világháború alatt a Gestapo elhurcolta. Hazatérve a kolozsvári *Erdély*, majd *Igazság* nagyváradi tudósítója volt, 1954-ben történt nyugdíjazásáig.

Pásztor Ede (1879–1936)

A-II-7 Neológ zsidó temető

Lapszerkesztő

Pásztor Ede a budapesti Református Főgimnáziumban érettségizett, újságírói pályáját a *Nagyváradi Naplónál* kezdte. A húszas-harmincas években a *Nagyváradi Friss Újság*ot szerkesztette, amelynek tulajdonosa is lett. A Nyomdatulajdonosok Országos Szövetségének elnöke. 1932-ben független politikai napilapot alapított *Erdélyi Magyarság* címmel; ennek kiadását halála után felesége folytatta, egészen a lap 1940 szeptemberében bekövetkezett megszűnéséig.

Rendes Vilmos (1856–1920)

C-V-6 Neológ zsidó temető

Építész

Rendes Vilmost ezer szálak kötik Nagyváradhoz, máig léteznek a városban az általa tervezett és kivitelezett középületek és lakóházak. És bár életrajzi adatait nem sikerült összegyűjteni, azt ellenben tudjuk, hogy a Rulikowski temető neológ izraelita parcellájába temették el 1920-ban.

A Rendes Vilmos által tervezett legjelentősebb épületek: egykori toloncház (1898), színházi díszletraktár (1900), egykori Európa Szálló a kivitelezéssel (1904), Kutiák-féle ház (1914). Az ő nevéhez fűződő kivitelezések: egykori árvaház (1895), Szigligeti színház (1900), Füchsl-palota (1903), Ipar- és Kereskedelmi Kamara (1907). Mindenképpen meg kell említeni azt is, hogy az egyik legnagyobb téglagyára működött Nagyváradon.

Rimler Károly (1857–1922)

P18-1-1

Nagyvárad polgármestere

1901 júniusa és 1919 márciusa között. A direktórium után 1919 áprilisa és júniusa között visszatér hivatalába, majd betegségére hivatkozva lemond.

Tanulmányait a nagyváradi evangélikus iskolában, majd a premontrei gimnáziumban és a jogakadémián végezte. Ügyvédi pályára készült, de 1880-tól közigazgatási szolgálatot vállalt. Kisebbségi beosztások után 1890-ben rendőrfőkapitánnyá nevezték ki. 1901 májusában a városi közgyűlésen már mint főjegyző szerepel. 1901. november 28-án már helyettes polgármester és főjegyző, ugyanis Bulyovszky József egyre súlyosbodó betegsége miatt végleg lemondott a polgármesteri tisztéről. Rimler Károly hosszú polgármestersége idején sokat fejlődött a város, hiszen ő nem csak a mindennapok polgármestere volt, mivel jövőképpel is rendelkezett.

Ritoók Zsigmond (1837–1905)

P23-1-1

Ügyvéd, közéleti személyiség

A bécsi egyetemen tett sikeresen 1861-ben ügyvédi vizsgát. Nagyváradon praktizált, ahol a Királyi Ítéltábla tanácselnöke, később 1875-től az Ügyvédi Kamara elnöke. Fontosnak tartotta a népnevelés és közoktatás fellendítését, sokáig iskolaszéki elnök volt. Mint a református egyházmegye gondnoka, részt vett egyháza építésében. Tagja volt a református egyház egyetemes konventjének és zsinatának. A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet, a Szigligeti Társaság választmányi tagjaként idejéből újságírásra is futotta. Egyike volt a gyarapodó nagyváradi lapok rendszeresen közlő külső munkatársainak. A lapok megjelenése serkentő hatással volt a gyorsan fejlődő város szellemi életére, ugyanakkor a századforduló magyar irodalmi forradalma számára is értő közönséget nevelt.

Rulikowski Kázmér (1814–1849)

P1-1-8

Lengyel származású szabadságharcos, vértanú

Az orosz hadseregben szolgált mint dzsidás kapitány. A magyarokhoz kívánt átszökni, de elfogták, és 1849. augusztus 28-án Nagyváradon kivégezték. Jeltelen sírban temették el. 1870. április 18-án Rulikowski hamvait kiemelték a jeltelen sírból, és április 20-án, húsvét hétfőjén az új köztemetőben hantolták el, a főbejárat melletti dízsírhelybe. A fiatal lengyel mártírnak Nagyvárad város 1870-ben díszes gránit emlékművet állított. 1870 után a temető felé vezető utat, majd később az új köztemetőt is Rulikowskiról nevezték el. A helybeliek a szabadságharc mártírjaként tisztelik, 1990 óta immár szabadon, minden március 15-én virágokkal, mécsesekkel emlékeznek rá a sírjánál.

Dr. Schiff Ernő (1863–1939)

A-II-19 Neológ zsidó temető

Orvos

Középiskolai tanulmányait Hajdúszoboszlón kezdte, a nagyváradai Premontrei Főgimnáziumban érettségizett 1882-ben, majd a budapesti egyetemen szerzett orvosi diplomát 1888-ban. Orvosi pályáját a budai katonakórházban kezdte; berlini, prágai és müncheni tanulmányai során a gyermekgyógyászatra szakosította magát. Hazatérve előbb a nagyváradai közegészségügyben dolgozott, közben tanított a bábaképzőben és iskolaorvos volt a Premontrei Főgimnáziumnak. 1902-től 1925-ig a Sztaroveszky utcai gyermekkórház igazgató főorvosa. Ezután magánpraxist folytatott. Közben egészségtant tanított a bábaképzőben és a Premontrei Főgimnáziumban. Orvosi szakcikkeit magyar és német nyelvű szaklapok közölték.

Sonnenfeld Adolf (1861–1918)

C-I-5 Neológ zsidó temető

Nyomdatulajdonos

A Sonnenfeld-vállalkozást 1856-ban ifj. Sonnenfeld Simon indította egy nyomdával, amely később papírkereskedéssel bővült. Az alapító 1886-ban bekövetkező halála után, az örökös Sonnenfeld Adolf folytatta sikeresen a vállalkozást. Az üzlet vevőköre

az ő kapcsolatainak köszönhetően állandóan bővült. Ebből a papírkereskedésből, nyomdából és könyvkötő műhelyből a 20. század tízes éveire fejlődött ki az a nagyvállalat, amely a hasonló fővárosi vállalatokkal is felvette a versenyt. 1914-ben bejegyzik az új vállalatukat, a Nagyvárad Nyomda és Újságvállalat Rt.-t. A cégtulajdonosok között szerepel Sonnenfeld Adolf két fia, **Sonnenfeld Gusztáv** (1890–1947) és **Andor**, akik átvették 1918. május 9-én elhunyt édesapjuk vállalkozását.

Soós István (1895–1983)

P23-12-4

Nagyvárad polgármestere, jogi szakíró

Középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban kezdte, és Nagyváradon, a Premontrei Főgimnáziumban fejezte be (1913). Jogi tanulmányokat a nagyváradai Királyi Jogakadémián folytatott, s a kolozsvári egyetemen szerzett jogi doktorátust. Előbb ügyvéd Nagyváradon, majd a városi közigazgatásban vállalt állást: 1926-ban városi tanácsos, 1928-tól több ízben alpolgármester. 1937-től a román parlament képviselője. 1940-től Nagyvárad polgármestere. 1944-ben a város zsidó lakosságának deportálása elleni tiltakozása jeléül lemondott tisztségéről. A második világháború után mellőzöten élt, biztosítási ügynökként tengette életét. Tisztessége, emberisége egyik szélsőséges rendszernek sem tetszett.

Sulyok István (1859–1944)

P23-1-1

Református püspök, egyházi író

Sulyok István a debreceni Református Kollégiumban tanult, ugyanitt a Teológiai Fakultáson szerzett diplomát. Néhány évig a debreceni kollégium segédtanára volt, közben tanulmányait Angliában és Németországban egészítette ki, majd lelkész Szegeden (1886–1889), Nagyszalontán, Nagyváradon, 1903–1925 között a Bihari Egyházmegye esperese. Háromszor választották meg a Trianon után alakult Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspökének, 1921-ben, 1926-ban, 1939-ben, a

román hatóságok azonban egyszer sem járultak hozzá beiktatásához. Tagja volt a Bihari Múzeum Egyletnek. Cikkei, beszédei, prédikációi a *Debreceni Protestáns Lapban*, a *Szegedi Híradóban*, az *Egyházi és Iskolai Szemlében*, a *Református Szemlében*, a nagyváradi *Szabadságban* és a *Reformátusok Lapjában* jelentek meg.

Szántó Dezső (1872–1932)

A-V-1 Neológ zsidó temető

Vas- és redőnygyáros

Iskoláit szülővárosában, Nagyváradon végezte, itt tanulta ki a lakatos mesterséget is. Ezt követően külföldön gyarapította szaktudását, majd miután 1898-ban hazatért, lakatosműhelyt nyitott. 1911-ben vasredőny gyártásához kezdett, egyben díszmű lakatosmunkákat is vállalt. Igen hamar munkásainak létszáma elérte a 80 főt. Az első világháború végeztével folytatta tevékenységét, immár Szántó Dezső és Fia név alatt, ugyanis fia 1925-ben az egyetem végeztével sikeres mérnöki vizsgát tett. Édesapja halála után Szántó Sándor egyedül vezette a hatalmas gyárvállalatot.

Szombati Gille Ottó (1930–2012)

P51-1-31

Színházi rendező, író

1954-ben a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet rendezői szakán végzett 1954-ben. Ezt követően 1990-es nyugdíjazásáig a nagyváradi színház rendezője, ahol a magyar és román tagozaton egyaránt rendezett. Közben 1957–58-ban a temesvári Állami Magyar Színház tagja. Nyugdíjasként több könyvet írt. Ezek verseket, drámákat, aforizmákat tartalmaznak. Számtalan újságcikket és tanulmányt közölt. Tevékenységéért több díjat és kitüntetést kapott. A *Magyar Színházművészeti Lexikon* megállapítása szerint: „A modern nyugati drámairodalom rendhagyó szerkezetű, különleges lélektani drámáit állította színpadra.” Előadásai látványként is megkapóak, néha titokzatosak voltak.

Tabéry Géza (1890–1958)

P18-8-18

Író, újságíró

Jogi tanulmányait Nagyváradon, Genfben végezte és Kolozsváron fejezte be, majd itthon a közigazgatásban helyezkedett el. 1909-től újságíró. 1914-ben a fronton megsebesült. A Tanácsköztársaság idején is hivatalt vállalt Nagyváradon, a bukás után börtönbe is került. Később a *Tavaszi* és a *Magyar Szó* című lapok szerkesztőjeként, valamint több lap munkatársaként is tevékenykedett. Ady Endre örökségének következetes őrzője, az általa megszervezett és 1955-ben megnyílt nagyváradai Adymúzeum igazgatója volt haláláig. Az 1920-as évektől Erdély magyar irodalmi életében és sajtójában jelentős helyet töltött be. Az erdélyi színpadokon több színművét is bemutatták. Jelentős sikereket ért el történelmi regényeivel. Utolsó éveiben átfogó önéletrajzi munkán dolgozott. A három kötetre tervezett műből csak az elsőt tudta befejezni, ez *Két kor küszöbén* címen 1970-ben jelent meg.

Tőke Csaba (1947–1990)

P44-15-10

Újságíró, szerkesztő

Veiszlovits Adolf (1833–1907)

D-4-3 Neológ zsidó temető

A Concordia Temetkezési Vállalat alapítója

Veiszlovits Adolf kezdetben mint egyszerű bádogos dolgozott Nagyváradon. Temetkezéssel a rengeteg áldozatot szedő 1873. évi kolera miatt kezdett el foglalkozni. Ekkor Veiszlovits Adolf bádogosmester a városvezetés segítségére sietett, szövetkezett néhány nagyváradai asztalossal, és elkészítették a kellő számú koporsót. A járvány megszűnte után önállósította magát, és az addig is létező bádogos üzletében megkezdte a fa- és érckoporsók árusítását is. 1874 novemberében megnyitotta a temetkezési intézetét is Concordia néven. 1907-ben hunyt el. Lajos fia folytatta édesapja szakmáját, előbb 1882-től társként, majd apja halála után önállóan.

Iosif Vulcan (1841–1907)

P29-1/A-8

Író, újságíró

Budapesten szerzett ügyvédi oklevelet, ahol 1865-ben megjelentette a *Familia* című kulturális folyóiratot. Később, 1880-ban a szerkesztőséget Nagyváradra költöztette. Itt működött a lap az alapító halála előtti évig. Tevékenyen részt vett a közéletben. Több közművelődési egyesület tagja, aki egy időben a Biho-reana Takarékpénztár elnök-igazgatója is volt. Magyarul is írt, és a román népköltészet számos alkotását fordította magyarra.

Zsiga Miklós (Nicolae) (1790–1870)

P25-13-8

Ügyvéd, mecénás

Eredeti neve Judea, ezt később Zsigára változtatta. Nagyvárad kulturális életében játszott szerepet. Különösen az ortodox egyház és iskola terén hozott anyagi áldozatot. 1830-tól a görögkeleti román iskola igazgatójaként a szegény sorsú tanulóknak nyújtott anyagi segítséget. Kezdeményezésére segélyalapot hoztak létre a szegény román kereskedők részére. 1860-ban feleségével együtt jelentős alapítványt hozott létre, a Zsiga-fundációt, melynek célja a Nagyváradon tanuló ortodox román jogászok és gimnazisták segélyezése volt.

A nevek utáni jelzések értelmezése:

- a P utáni szám a parcella számát jelenti
- a második a sír sorszámát jelöli
- a harmadik pedig a sírhely száma.

Adorján Ármin (1867–1938)

Andrényi-Kugler család

Árvay Árpád (1902–1985)

Arday Aladár (1890–1961)

Berkovits Ferenc (1848–1912)

Dr. Berkovits Miklós (1831–1909)

Bokor András (1951–1994)

Bölöni Sándor (1939–1982)

Böszörményi Emil (1890–1938)

Busch Dávid (1846–1902)

Csanda Endre (1887-1961)

Daróczi Kiss Lajos (1903-1970)

Deutsch Károly Ignác (1841-1917)

Diósy Ödön Sándor (1873-1935)

F. Diósszilágyi Ibolya (1918-2006)

Emőd Tamás (1888–1938)
Fleischer Miklós (1893–1958)

Fehér Dezső (1870–1935)

Fekete Iosif (1903–1979)

Gajdu Emanuil szülei

Gróf László (1891-1971)
Gulácsy Albert (1918-2007)

Dr. Grósz Albert (1819-1901)

Dr. Grósz Menyhért (1888-1941)

Grünwald Jenő (1869-1944)

Horváth Imre (1906-1993)

Ihász Aladár (1886-1960)

Indig Ottó (1936-2005)

Jakobovits Miklós (1936-2012)

Japport Viktor (1888-1950)

Jelinek Ferenc (1872-1921)

Kecskeméti Lipót (1865-1936)

Katona Béla (1891-1948)

Dr. Konrád Béla (1871-1941)

Aurel Lazăr (1872-1930)

Laszky Ármin (1851-1915)

Madas István (1878-1925)

Materny Imre (1865-1950)

Moskovits Miksa (1866-1943)

Dr. Nyiszli Miklós (1901-1956)

Mottl Román (1921-1991)

Ötvös Béla (1888–1970)

Pásztor Ede (1879–1936)

Rendes Vilmos (1856–1920)

Rimler Károly (1857–1922)

Ritoók Zsigmond (1837-1905)

Rulikowski Kázmér (1814-1849)

Dr. Schiff Ernő (1863-1939)

Sonnenfeld Adolf (1861-1918)

Soós István (1895–1983)

Sulyok István (1859–1944)

Szombati Gille Ottó (1930–2012)

Tabéry Géza (1890–1958)

Szántó Dezső (1872–1932)

Tőke Csaba (1847-1900)

Veiszlovits Adolf (1833-1907)

Iosif Vulcan (1841-1907)

Zsiga Miklós (Nicolae) (1790-1870)

TARTALOM

Előszó	5
A nagyváradi temetők negyed évezredének vázlatos története (1700-1950)	9
A Rulikowski temető beosztása	28
A nagyváradi Rulikowski temető síremlékei	31
A történelmi városrész és a történelmi temetőrész kapcsolata	33
Szimbólumok	36
A keresztény hit jelképei	36
A temető sírjelei	46
A síremlékszobrászat emlékei	59
A temető sírkerítései	65
Régi temetői záruk	70
Fejfás temetkezés a váradi Rulikowski temetőben	71
A Rulikowski temető néhány érdekes sírhelye	77
A Rulikowski temető néhány 19. századi sírfelirata	81
Katonasírok	88
Első világháborús emlékek a váradi Rulikowski temetőben ...	89
Sírkövek a neológ izraelita temetőben	92
A várad-velencei ortodox izraelita vallású első világháborús hősi halottak síremlékei	93
Egy '48-as honvédtiszt síremléke	94
Emlékgúla és katonahősök sírja a váradi temetőkben	96
A nagyváradi zsidó temetők monográfiája	101
Látogatás a nagyváradi neológ izraelita temetőben	110
A Rulikowski temető kápolnái	115
Jeles személyiségek sírjelei	119

A Partiumi füzetek kiskönyvsorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: *Bihar*
2. Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*
3. Péter I. Zoltán: *Félfürdő*
4. Dánielisz Endre: *Nagyszalonta - városismertető*
5. Benedek Zoltán: *Nagykároly - református templom*
6. Bessenyei István: *Sarmaság*
7. *Hol sírjaink domborulnak - partiumi temetők* (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: *Szilágyság - tájak, műemlékek, emlékhelyek*
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Püspökfürdő*
10. Dánielisz Endre: *„Csonkatorony nyúlik a felbőbe...”*
11. Bunyitay Vince – Fodor József: *Székesegyházi Bazilika - Nagyvárad*
12. Alexandru Pop: *Varadinum - a vizek határolta város és vár*
13. *A szabadságharc zászlaja alatt* (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: *Rajtuk taposunk - A Bánság útjai a 19. században*
15. Kupán Árpád: *Mezőtelegd iskolatörténete*
16. Csilik József: *István király Szent Jobbja és Szentjobb község története*
17. Emódi János: *Erdélyi barlangfeliratok a 16-20. századból*
18. Szabó István: *Ottomány* (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: *Érsemjén* (kismonográfia)
20. *Turulmadaras emlékműveink* (gyűjteményes kötet). Összeállította Dukrét Géza
21. Dr. Mózes Károly: *A nagyváradi egészségügyi oktatás történetéből*
22. *Rév, Erdély sziklakapuja*
23. *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* Évkönyv. Összeállította Dukrét Géza
24. Nánási Zoltán: *Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztorja*
25. *Nagyvárad tudós püspökei*
26. György Irén: *Szalacs* (kismonográfia)
27. Antal Béla: *Biharpüspöki*
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: *Albis* (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: *„Aki fényt hagyott maga után...”*
30. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyházai*
31. Kiss Kálmán: *Egri község* (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: *A révi fazekasság monográfiája*
33. Emódi János – Varga Árpád: *Telegdi sírkövek, emléktáblák*

34. Jósa Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál*
35. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
36. Anzik Albert: *Livada - Sárközújlak*
37. Bozsóky Krestyán Ilona: *A temesvári iparoktatás kezdeteiről*
38. Dukrét Géza: *Hegyköz (történeti monográfia)*
39. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*
40. Dukrét Géza: *A bihari turizmus története*
41. Velcsov Margit: *Bartók Béla és Nagyszentmiklós*
42. Szilágyi József: *Tóti község monográfiája*
43. Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*
44. Dukrét Géza - Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*
45. Kupán Árpád - Dukrét Géza: *1956 emlékezete Biharban*
46. *Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.* Összeállította Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*
48. Gavallér Lajos: *Micske a helynevek tükrében*
49. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*
50. *Nagyvárad ipartörténete*
51. Jósa Piroska: *Bihari sorsok, a változó időben*
52. Ujj János: *Arad építészeti emlékei*
53. Pávai Gyula: *Mesélő aradi házak*
54. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
55. *Épített örökségünk, a helytörténeti kutatás tükrében.* Összeállította: Dukrét Géza
56. Orosz Otília Valéria: *Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyház-
megyében*
57. Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*
58. *A bölcsőtől a sírig - 250 éve született Kazinczy Ferenc*
59. Kiss Kálmán: *Túrterebes egyház- és iskolatörténete*
60. Szentjóbý Szabó Andor: *Ottomány szülöttje, Kufstein halottja*
61. S. Németh Katalin: *Vigyázó kövek*
62. Kupán Árpád: *Párhuzamos életrajzok*
63. Papp Attila: *Az én Margittám. Érzelmes városmonográfia*
64. Ványai Mária: *Hidak a vibarlámpa fényében*
65. Szilágyi István: *Csillagváros visszavárta katona fiát*
66. Péter I. Zoltán: *Szeccszíosi építészet Nagyváradon*
67. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városháza*
68. *Római katolikus intézetek Nagyváradon*
69. Borzási Gyula - Dani Zoltán - Nagy Miklós: *Szalárd és vidéke tegnap és ma*

70. Kupán Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*
71. Dr. Szatmáry Ferenc: *A Királybágmelléki Református Egyházkerület székház-perének kilencéves története*
72. Makai Zoltán: *Szemelvények Bihar megye és térsége ipartörténetéből*
73. Sütő Éva: *Érmellék, szerelmem. Honismereti riportok*
74. Kovács Rozália: *Utak a múltba. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok Érmihályfalváról*
75. *Megmaradásunkért. A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság két évtizede*
76. Emődi János - Wilhelm Sándor - Sándor Mária: *A margittai fazekasság*
77. Kiss Kálmán: *Túrterebes földrajzi neveinek története*
78. Péter I. Zoltán: *A nagyváradai vár építészettörténete*
79. Fazekas Lóránd: *Ódon sírkertek ösvényein*
80. Wilhelm Sándor: *Tanulmányok az Érmellékről*
81. Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940-1944 között*
82. Dukrét Géza: *Siter - adalékok történetéhez és népismeretéhez*
83. Kiss Kálmán: *Csúry Bálint és a szamosbáti tájnyelv*
84. Bélfenyéri Tamás: *A váradai püspökség koldulórendi kolostorai a középkorban*
85. Fazekas Lóránd: *Egy nemesi család évszázadai. A Bösörményiek Szatmárban.*
86. Homonnai Gábor: *Hegyköztóttelek (monográfia)*

PAMIECI
KAZIMIERZA ROLKOWSKIEGO
POLAKA,
KTÓRY WCLASE WZIAN LUDÓW
PORZUCIŁ UCZEW W POLSKAKI
I ODDAŁ ŻYCIE
ZA WOLNOŚĆ WARSZANÓW

MORNINTULUI
KAZIMIR ROLKOWSKY
POST OPTIMUS, PARUIT,
DE ORIGINA POLONIEA
EXECUTAT IN IUDA DE
28 AUGUST 1849
DE REACTIUNEA ABSOLUTISTA
PENTRU CADORIND LIBERTATEA
PATRIEI SAIE SIA TUTULORIN
PORZUCIŁ AȘIUCHE A TRUCIU
DE LA REVOLUȚIONARIILOR
DIN 1849.